

FILOZOFICKÁ FAKULTA UNIVERZITY KARLOVY V PRAZE

KATEDRA PEDAGOGIKY

Rodina jako faktor ovlivňující sociálně patologické chování dítěte.

Family as factor influencing socially – pathological behaviour of the child

Diplomová práce

Autor: Ladislav Brzobohatý

Datum: březen 2007

Vedoucí práce: PhDr. Jitka Lorenzová, Ph.D.

Studijní obor: Pedagogika jednooborová (kombinované studium)

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci zpracoval samostatně a vyznačil jsem všechny prameny, ze kterých jsem studoval.

V Praze dne.....

.....

podpis

OBSAH

1. SLOVO ÚVODEM	3
2. OBECNÉ KATEGORIE SOCIÁLNÍ PATOLOGIE, SOCIÁLNÍ DEVIACE, NORMY	3
3. RODINA A VZTAHY S NÍ SOUVISEJÍCÍ	8
<u>3.1. ZÁKLADNÍ FUNKCE RODINY</u>	10
<u>3.2. VÝCHOVA DÍTĚTE V RODINĚ</u>	15
<u>3.3. POZITIVNÍ ATMOSFÉRA V RODINĚ</u>	23
<u>3.4. PROBLÉMY SPOJENÉ S NEVHODNÝM PŮSOBENÍM RODINY</u>	25
4. PORUCHY RODINY	28
<u>4.1. FYZICKÉ TÝRÁNÍ</u>	34
<u>4.2. PSYCHICKÉ TÝRÁNÍ</u>	36
<u>4.3. ZANEDBÁVÁNÍ DÍTĚTE</u>	37
<u>4.4. SOCIÁLNÍ A KOGNITIVNÍ DEPRIVACE</u>	40
<u>4.5. SYNDROM SEXUÁLNĚ ZNEUŽÍVANÉHO DÍTĚTE</u>	40
5. PORUCHY CHOVÁNÍ	43
<u>5.1. LHANÍ</u>	44
<u>5.2. KRÁDEŽ</u>	45
<u>5.3. ZÁŠKOLÁCTVÍ</u>	46
<u>5.4. ÚTĚKY A TOULÁNÍ</u>	50
<u>5.5. ŠIKANA</u>	51
<u>5.6. SEBEVRAŽEDNÉ JEDNÁNÍ</u>	53
<u>5.7. DROGOVÁ ZÁVISLOST</u>	57
<u>5.8. PROBLÉMY SPOJENÉ S DELIKVENTNÍM CHOVÁNÍM A PENITENCIÁRNÍ PÉČÍ</u>	60
6. ROZVOD JAKO RIZIKOVÝ FAKTOR VZNIKU SOC. DEVIACÍ	65
7. RODINA JAKO OPORA PŘI PSYCHOSOCIÁLNÍM ZRÁNÍ	71
8. PŘÍPADOVÉ STUDIE	78
9. EMPIRICKÁ ČÁST	87
10. ZÁVĚR	101
RESUME	104
SUMMARY	105
SEZNAM LITRATURY	106
PŘÍLOHY	109

1. SLOVO ÚVODEM

Před stanovením tématu, které je shodné jak pro výzkum, tak pro celou diplomovou práci, musím uvést, že od roku 1995 pracuji s dětmi s poruchami chování a dalšími negativními jevy v jejich životech na oddělení sociálně právní ochrany a sociální prevence při Magistrátu města Mladá Boleslav.

Jako řadu jiných kolegů zaměřujících se na práci s mládeží s projevy patologie v chování i mě praxe vedla k tomu, abych se ptal po příčinách a důsledcích těchto jevů. Přirozeně proto, aby mohlo dojít k jejich odstranění a usnadnění života dítěte, případně proto, aby se jim preventivně předcházelo.

Z podmínek, které ovlivňují vznik poruch chování, se mi jako nejzávažnější jeví právě vliv primární rodiny, která dítě ovlivňuje od počátku ontogeneze. Proto se pokusím touto prací nastínit některé principy fungování rodiny a zachytit alespoň částečně vztahy mezi vlivem rodiny a vznikem patologického chování dítěte. Na funkčnosti rodiny a dále na schopnostech a vlastnostech jednotlivých členů závisí vývoj patologického chování jedince. Téma tedy zní Rodina jako faktor ovlivňující sociálně patologické chování dítěte.

2. OBECNÉ KATEGORIE SOCIÁLNÍ PATOLOGIE, SOCIÁLNÍ DEVIACE, NORMY

Sociální patologie a sociální deviace

Vzhledem k tomu, že důležitou složkou tématu této práce je sociální patologie, zaměříme se nejprve na přiblížení tohoto pojmu a některých dalších souvislostí.

V publikaci Úvod do sociologie výstižně charakterizuje sociální patologie R. Havlík (2002, s. 103). Konstatuje, že sociální patologií chápeme „závažné odchylky od chování, které je pokládáno za „normální“, tj. které je v souladu se schválenými normami, je běžné, pro většinu typické. Jde o takové porušování normy, které překračuje určité formálně stanovené nebo neformálně sdílené „hranice“, za nimiž jsou již odchylky vnímány jako ohrožující, pobuřující, neúnosné atp. a dále již nejsou tolerovány.“ Jsou tedy postižitelné, vynutitelné (někdy i trestné). Při stanovení odchylky a její závažnosti je nutné brát na zřetel a) od jaké normy se chování jedince odlišuje (od zákona, či od obvyčeje), b) jak často k narušení normy dochází a jak závažná odchylka to je. Dále je

nutné brát v úvahu, jaké sankce hrozí – formální (porušení zákona), neformální (ústní výtky, veřejné odsouzení).

Ve starší odborné literatuře je sociální patologie chápána velmi široce. Zahrnovala škálu negativních sociálních jevů, jako jsou kriminalita, sebevraždnost, prostituce, alkoholismus, drogové závislosti, týrání a zneužívání dětí, extremismus. Podle Sochůrka (2005, s. 2) jde již o starší pojetí. Uvádí, že „moderní sociologie a další disciplíny postupně termín sociální patologie opouštějí a přiklánějí se k názvu sociální deviace. Tu definují jako porušení nebo podstatnou odchylku od některé sociální normy nebo od skupiny norem, nerespektování požadavků, které jsou na určitou skupinu nebo individuum kladeny určitou normou nebo souborem norem.“ Toto chápání pojmu sociální deviace lze interpretovat jako odchylku, narušení jakékoliv společenské normy, tedy i té, která není právně sankciovaná. Je však nutno podotknout, že odchylka nemusí být pouze negativní, ale o sociální deviaci můžeme hovořit i v případě kladného narušení normy. V tomto případě lze hovořit i o genialitě takto vybočujících jedinců.

Sociologie spatřuje sociální deviaci v jevech, které vykazují tyto znaky: opakovanost, hromadnost, sociální závažnost, podobnost nebo shodnost příčin, které umožňují výskyt daného jevu. Vznik sociálních deviací může mít mnoho příčin, lze je hledat v osobnosti konkrétního devianta, v deformovaném hodnotovém systému, v zastaralosti normativního systému atp. Sochůrek (2005, s. 3) popisuje, že v sociologii je pojem sociálně deviantní chování rozvíjen ve třech základních teoriích:

1. teorie kinds-of-people – podmínkou teorie jsou typy lidí, jejichž chování vybočuje z norem nebo k tomu vybočení mají tendence
2. situační teorie – má za to, že se vyskytují situace, ve kterých se většina lidí sociálně deviantně zachová, např. extrémně zátěžová situace
3. konjunktivní teorie – jde o jisté spojení předchozích směrů. Teorie předpokládá, že jistá skupina lidí se chová určitým způsobem v určité situaci.

I když Sochůrek (2005, s. 4) konstatuje, že pojem sociální patologie je opouštěn, vymezuje ji jako „samostatnou vědu, předmětem jejíhož zkoumání jsou obecně nežádoucí jevy, vnímané společností jako pobuřující, neúnosné, nezákonné, amorální, nepřípustné, a

proto formálně i neformálně sankcionované, včetně zkoumání jejich příčin, nositelů, místa, rozšíření a působení ve společnosti.“

Je nutné zdůraznit, že stanovení deviantního (sociálně patologického) chování je přímo závislé na pojetí norem a normality. To, co je normální a co je norma, je závislé na kontextu historickém, kulturním, geografickém, náboženském atp. Každá společnost má prostor pro nedodržení normy daný méně závažným jednáním. Jedna norma není často dodržována všemi. To znamená, že drobné odchylky jsou jak jedinci, tak skupiny schopny tolerovat. Míra tolerance se nazývá toleranční limit. Sociální deviace může vzniknout zestárnutím normativního systému, nesouladem mezi akcelerovaným technickým a ekonomickým vývojem a vývojem v oblasti hodnot a norem.

Norma, normalita

Normu ve smyslu normy mravní můžeme stručně charakterizovat podle Filozofického slovníku jako „formu mravních požadavků, které usměrňují chování lidí obecnými předpisy a zákazy, jež se týkají jednání téhož druhu“. Norma je v přímé souvislosti s pojmem normalita. V životě člověka se zkušenost s normalitou a s tím, co je považováno za patologické, objevuje běžně. Obtížnou otázkou je však již to, čím se liší patologický svět od toho, v kterém usiluje pobývat normální člověk. R. Jedlička, J. Kořa (1998, s. 30) uvádějí, že jde „nejspíše o odmítnutí intersubjektivních perspektiv vytvářených na základě obecnějšího konsensu či schopnosti k dohodě a snaha posuzovat vše pouze ze soukromého stanoviska jedince“.

Autoři poukazují, že již sociolog Emil Durkheim považoval za patické takové chování, které vykazuje odchylky od běžného průměru a obsahuje prvky, které se vztahují buď k překonané etapě předchozího vývoje nebo jde o vznikající fázi vývoje začínajícího. Autoři uvádějí (1998, s. 32), že „E. Durkheim si totiž byl vědom neobyčejné obtížnosti definice normality a patologické abnormality a zcela jasně si uvědomoval, že jejich rozlišení je závislé na určité fázi rozvoje společnosti. Takto založil pojetí, které definuje chorobné projevy vzhledem k průměrnému chování, k jakési normě, k uznávaným vzorcům chování, od nichž je potom odvozováno odchýlené jednání, které nezapadá v určité historické etapě do dané kulturní oblasti.“ (tamtéž, s. 32) Označení nějakého chování za patologické předpokládá předchozí rozčlenění sociálního prostoru podle přijatých hodnotových schémat, v nichž je již zahrnuto případné vyčlenění úchylného jednání.

„Oddělení sociálního prostoru, který je označen za oblast normálního chování, a jeho odlišení od patologického, je možné teprve na základě historicky vytvořené a postupně integrované soustavy konvencí, které určité formy lidského jednání schvalují a jiné možnosti odsuzují. Přitom dichotomie normální – patologické je příliš příkrá, a zaměříme-li pozornost právě na hranici, která je má oddělovat, zjišťujeme, že je zde obrovský prostor individuálních projevů v sociálním jednání, které se pohybují právě v tomto prostoru „nikoho“. A říkáme-li nikoho, pak tím myslíme, že nepatří pod nálepku zcela průměrného jednání ani pod nálepku odchylek,“(tamtéž, s. 34) které jsou v současnosti považovány za patologické jednání. Takové jednání je právě chování mnoha dětí a mladých lidí, kteří se ocitli v životní krizové situaci.

Je nutné konstatovat, že vznik a posílení nežádoucího chování dítěte je často v přímé souvislosti s chybným přístupem vychovatelů, rodičů, komunity. Avšak jako primární zdroj narušenosti se nám zdá být na základě vlastní praxe a studia odborné literatury rodina.

Pokud se vrátíme k pojetí sociálních norem jako k požadavkům, které mají usměrnit lidské chování ve smyslu ochrany dané společnosti, můžeme je rozdělit do několika skupin. Jde o společenské mravy, zákony a tabu.

Pojem mravy vyjadřuje totéž, co společenská morálka, tedy sféra lidského jednání a chování pozorovatelná z hlediska etických hodnot. Ve srovnání s právními normami nedosahuje právní závažnosti (některé skupiny obyvatelstva dokonce mají svoji specifickou, skupinovou morálku). V mnoha případech však dochází při překročení morálních pravidel též k porušení právní normy. Ten, kdo morálku narušuje, je nějakým způsobem sankcionován skupinou, veřejným míněním. Sankce se projevují negativním hodnocením jedince, nesouhlasem okolí, opovržením. Situace může být vyhrocena až po vyloučení osoby z dané skupiny.

Zákony jsou předpisy odrážející morální požadavky společnosti závažného charakteru, jejichž dodržování je vymáháno institucemi dané společnosti, jako jsou soudy, policie, správní orgány apod. Další společenskou normou je tzv. tabu. Jedná se o jev, který je v té které společnosti v nejostřejším rozporu se společenskou morálkou,

proto dochází i k jeho institucionalizovanému potírání. Jako příklad můžeme uvést incest nebo kanibalismus. Překročení tabu vede společnost k nejzásadnějším krokům odporu.

Vedle norem právních a morálních, které mají charakter regulativní, existuje v každé společnosti hodnotový systém. Ten má vytvořen jak společnost, tak jedinec. Primárním vstupem pro vytvoření hodnot a pro jejich pořadí jsou potřeby. Obecně je známo zjednodušené rozdělení potřeb na potřeby základní (biologické), jako je potřeba jídla, pití, spánku, bezpečí apod. Dále jde o potřeby označované jako psychické, někdy v literatuře nazývané jako sociální. Do této skupiny můžeme zahrnout například potřebu jistoty, sociálního zázemí, lásky, seberealizace atd. Jedno z nejznámějších dělení potřeb vypracoval známý americký humanistický psycholog Maslow. Člení potřeby na fyziologické, bezpečí, lásky a sounáležitosti, uznání a seberealizace.

Hodnoty můžeme rozdělit v měřítku času daného jedince na dvě skupiny, a to na hodnoty, které jsou vyznávány celý život shodně, a na hodnoty, které jsou v různých vývojových obdobích chápány odlišně, a to včetně jejich pořadí.

Některé hodnoty jsou pro existenci společnosti či menší skupiny tak závažné, že jsou chráněny před narušením mimořádnými způsoby. Tak je v naší kultuře chráněna hodnota lidského života, kulturní dědictví, demokracie apod.

Postavení hodnoty v hierarchii hodnot skupiny je přímo úměrné nasazení společnosti při její ochraně. Žebříček hodnot člověka nebo skupiny se nazývá hodnotová hierarchie. Hodnotová orientace a hodnotová hierarchie tvoří hodnotový systém člověka nebo skupiny. V této souvislosti můžeme hovořit o hodnotách skupinových, obecných, společenských či o tzv. superhodnotách (život, zdraví, mír atd.).

Sociálně patologické skupiny se dostávají svoji hodnotovou orientací do rozporu s právními i morálními normami. Takováto orientace má výrazně odlišnou strukturu než hodnotová orientace majority.

Sochůrek (2005, s. 5) uvádí, že „z řady výzkumů delikventů je zřejmé, že v popředí jejich hodnotového systému jsou materiální hodnoty – majetek, peníze, bezstarostný život, pokud možno bez práce, velká sebestřednost.“

3. RODINA A VZTAHY S NÍ SOUVISEJÍCÍ

Současný právní řád České republiky neobsahuje komplexnější definici rodiny, a to ani v oblasti rodinného práva. Lze však konstatovat, že za rodinu považuje především rodinu založenou manželstvím s následným narozením dítěte. Důležitost přikládanou této formě soužití je možné vysledovat ze zvláštní pozornosti a ochrany, kterou stát rodině poskytuje.

Definici rodiny bylo ve společenských vědách věnováno mnoho pozornosti. Proto je možné setkat se s celou řadou vymezení tohoto pojmu. Výměry všeobecně charakterizují rodinu zejména vzhledem k jejímu postavení ve společnosti, dále pak z hlediska vazeb, sociálních funkcí, sociálních procesů, které v rodině probíhají. L. Lovasová (2005, s. 15) popisuje rodinu jako „malou skupinu osob, které jsou navzájem spojeny manželskými, příbuzeneckými nebo jinými obdobnými vztahy a zvláště společným způsobem života.“

Jiní autoři (Dunovský, J., Kovařík, J., 1999, s. 91) popisují rodinu jako „malou primární společenskou skupinu, založenou na svazku muže a ženy, na pokrevním vztahu rodičů a dětí či vztahu jej substituujícím (osvojení), na společné domácnosti, jejíž členové plní společensky určené a uznané role vyplývající ze soužití, a na souhrnu funkcí, jež podmiňují existenci tohoto společenství a dávají mu vlastní význam ve vztahu k jedincům i k celé společnosti.“

Pro bližší objasnění funkce rodiny je příhodnější teze dle Ivo Možného (1999, s. 99), který význam rodiny popisuje širě. Jde o „institucionální zajištění lidské reprodukce, legitimní v dané společnosti“. Dospívání člověka po stránce fyzické i mentální je dlouhodobé. Proto, aby úspěšně přežil, se musí integrovat do poměrně komplikovaných vazeb velké society. Potřebuje tedy pokrýt vedle reprodukce fyzické i reprodukci sociální způsobilosti. Rodina jako sociální instituce musí vykazovat značnou trvalost.

Dále autor objasňuje pojem párové rodiny jako základ pro reprodukci společnosti (tedy rodiny reprodukční čili rodiny s dětmi). Párová rodina je soužití muže a ženy založené na dohodě. Shodli se na potřebě společného soužití a vytvořili tak párovou rodinu, která vykazuje alespoň nějakou míru trvanlivosti. Tato dohoda může být jasně

vyjádřena a vyhraněna s jasnými pravidly nebo může jít o implicitní vyjádření svazku. V našem sociokulturním prostředí přetrvává stále první způsob vztahu, který bývá i právně upraven. Hovoříme potom o tzv. manželské rodině. Jde tedy o soužití jednoho muže a jedné ženy, které je právně zajištěno a od kterého se očekává zmíněná reprodukce, tedy narození dětí.

Tento model vychází z historických souvislostí naší společnosti a zejména pak z křesťanské tradice, která v sobě měla zakořeněnu nezrušitelnost manželského závazku. Poskytovala tedy značnou bezpečnost a trvanlivost, která je potřebná pro zdravý způsob života rodiny. Moderní doba přináší odklon od těchto tradic a můžeme hovořit přímo o zesvětštění společnosti, a tedy i rodiny. Zrušení manželské smlouvy je tedy možné. V naší současné kultuře můžeme hovořit o možnosti svobodného rozhodnutí obou partnerů.

3.1. Základní funkce rodiny

Pokud se z hlediska dnešní doby zamýšlíme nad smyslem a účelem lidského soužití, které se nazývá rodina, shledáváme její strukturu narušenou. Můžeme hovořit o tzv. krizi rodiny. O tomto stavu můžeme uvažovat spíše jako o krizi manželské nebo, pokud tento problém rozebereme podrobněji, narazíme až na krizi hodnot dnešní společnosti. Nejprve se budeme věnovat těm aspektům rodiny, které nejvíce ovlivňují socializaci jedince. Domnívám se, že rodina je nejvýznamnější silou ovlivňující proces socializace. Pro jedince by měla rodina představovat primární skupinu s emocionálním zázemím, měla by vytvářet pilíř bezpečí a jistoty. Rodina je stimulací podnětů a uznání. Jde o místo elementárních zkušeností a základnu pro vstup do společnosti. Tato výstižná charakteristika a současně řada požadavků ukazuje na to, kolik náročných úkolů má rodina splňovat. Pokud si to uvědomujeme, otevírá se prostor, jak vysvětlit mnohá selhání rodin, která mají závažný dopad na biologickou, sociální a kulturní reprodukci společnosti. Pro konkretizaci problému popíšeme funkce současné rodiny a jejich vývoj za dnešních podmínek. Na prvním místě je nutné jmenovat funkci biologickou a tedy i reprodukční, a to včetně složky ochranné. Další důležitou funkcí je funkce emocionální s významnou podsložkou tvorby domova a bezpečí. Za další je nutné uvést funkci ekonomickou, která měla veliký význam v minulosti. Poslední, avšak nikoli významem, je funkce socializační a výchovná.

Biologicko-reprodukční funkce rodiny:

Uzavřením manželství nebo soužitím muže a ženy vzniká prostor pro fungování sexuálních vztahů. Početí dítěte bylo považováno v minulých staletích za naplnění sexuality člověka. Takto chápaná sociální norma, která byla současně i biologickou funkcí, zajišťovala rovnoměrnou a přiměřenou reprodukci společnosti. I v současné době má manželství za úkol udržení života početím a porozením nového člověka. Autoři Dunovský, J., Kovařík, J. (1999) v rámci biologicko-reprodukční funkce rodiny zdůrazňují její sexuální význam. Naznačují oddělení sexuálních aktivit „pro radost“ od sexuálních aktivit „pro reprodukci“. V zásadě však platí, že vztah muže a ženy nachází svůj vlastní smysl. Autoři (1999, s. 92) k této funkci uvádějí: „Vznikne-li z něj (ze vztahu muže a ženy) nový jedinec, pak zde nachází svou genetickou výbavu. Tato funkce se sice může uplatnit mimo rodinu, v rodině však nabývá svůj plný význam: nejde jen o to přivést dítě na svět, ale také mu zabezpečit potřebné podmínky života a další jeho vývoj.“

Rodina nemá význam pouze pro jedince, ale i pro společnost. Pro úspěšný rozvoj společnosti je tedy důležité zajistit, aby se rodilo tolik dětí, které jsou tento rozvoj schopny později naplnit. V současné době z tohoto důvodu zasahuje stát do oblasti péče o rodinu celou řadou sociálních opatření.

Jak jsme již naznačili, existencí rodiny je také společensky a kulturně regulována sexualita. K narušení reprodukční a sexuální rovnováhy dochází zejména rozvojem antikoncepce. Sex již nemusí být přímo spojen s těhotenstvím ženy, a tedy nemusí nastupovat obava z případného početí dítěte. Dalším krokem k nabourání reprodukčního modelu společnosti je odklon od tradičních hodnot. Vrcholem toho v oblasti vztahů a sexu (tedy i rodiny) byla sexuální revoluce šedesátých let 20. stol. Důsledkem výše popsaných jevů byl pokles porodnosti v západním světě, který lze doložit i statisticky.

I přes výše popsané změny v chápání sexuality zůstává rodina (soužití muže a ženy) v našich podmínkách na prvním místě v žebříčku partnerského soužití. To lze demonstrovat i analýzou některých právních norem (např. rodinné právo – zákon o rodině...atp.). V této souvislosti nesmíme opomenout další aspekty narušující model tradičního soužití rodiny, jako je například schválení instituce registrovaného partnerství,

interrupce, umělé oplodnění. Při popisu biologicko-reprodukční funkce závěrem zdůrazněme význam této funkce pro uspokojení potřeby pokračování rodu každého jedince.

Funkce emocionální:

Dnešní doba staví funkci emocionální do popředí poslání rodiny. Vždyť rodina by měla být místem bezpečí a jistoty. Můžeme si ji představit jako místo, kde jedinec odkládá svou „zbroj“, která jej chrání mimo rodinu před nepřátelským okolím. V minulosti byla rodina po staletí především hospodařící domácností a místem zabezpečujícím každodenní přežití jejích členů. Založení rodiny vycházelo zejména z ekonomických či politických zájmů a emoční složka byla záležitostí okrajovou.

V průběhu času došlo k oslabení - až vymizení produkční funkce rodiny. Přiměřeně s tím je kladen důraz na osobní vztahy, ideje liberalismu, romantismu apod., a tak dochází k postupné proměně manželského svazku. Vztah vzniká vzájemnou volbou partnerů, je založený na sympatiích, přitažlivosti a lásce.

Emoční funkce byla zviditelněna také zdůrazněním postavení dítěte v rodině. V minulosti mělo dítě ve společnosti nízké postavení, a to i přesto, že je zřejmé, že děti jsou dalšími nositeli společnosti. Jejich statut na okraji společnosti lze v dnešní době připodobnit k postavení starých a přestárlých občanů. V minulé době byla vyšší nejen porodnost, ale i nemocnost a úmrtnost dětí. To také přispělo k chápání dítěte jako něčeho méně cenného. Hospodářská situace rodiny v tradiční společnosti nutila dítě zapojit se do rodinného hospodářství co nejdříve. Zde však nemohlo vykonávat práci s takovým nasazením a takovou měrou jako dospělí. To vedlo k posílení jeho neprestižního postavení ve společnosti. Vnější zásahy, jako zákaz dětské práce, povinná školní docházka, ochrana dětí a mládeže před nežádoucími vlivy aj., měly za následek změnu v chápání dětí, kdy se z utiskovaných „malých dospělých“ stávají bytosti starostlivě chráněné .

Na proměny společenských norem navazují nutné změny rolí rodičovských. Zásadní změnou prochází zejména role otce. Společenská změna popisovaná jako přechod z tradiční společnosti ke společnosti moderní, je doprovázena výraznými změnami rodiny. Nová dělba práce způsobuje tlak na obyvatelstvo, které žije převážně na vsi a dochází k stěhování do měst. Ve městě jsou pracovní příležitosti a současně dochází k větší

koncentraci obyvatelstva na územní jednotku. Zvětšuje se doba, kterou otec, ale i ostatní členové rodiny, vzhledem k práci a dalším povinnostem tráví mimo rodinu.

Dochází k radikálnímu vymezení soukromého a veřejného prostoru. Soukromý prostor je tvořen domovem, respektive rodinou. Pokud nastává zátěžová situace, roste i důležitost této emoční jistoty. L. Stašová (2001) v této souvislosti uvádí pojem sociálně-psychologická podpora. V rodinném styku dochází k vytvoření hodnotové a psychologické atmosféry, která působí na všechny členy rodinné komunikace. Autorka (2001, s. 82) dále uvádí: „Již sama příslušnost k sociální skupině, s kterou má jedinec možnost se identifikovat a prožívá s ní sounáležitost, hraje významnou roli. Kromě toho vytváří rodina specifické sociální klima, v němž má významnou úlohu citová složka, utváření vědomí, že jsem akceptován, uznáván, hodnocen. Stálé a vřelé citové klima má svůj nesporný význam nejen pro děti vyrůstající v rodině, ale prakticky pro všechny příslušníky rodiny.“

Emocionální funkce je přímo spojena s psychickou hygienou osobnosti. Jedinec se v rodině zotavuje, vyrovnává se stresem atp. V současné době dochází k neustálému zvyšování nároků okolního světa na člověka, a proto je význam domova ve smyslu emocionálního bezpečí zvýrazňován. Právě časté nedocenení této náročné funkce je důvodem selhání mnohých rodinných soužití. L. Stašová (2001, s. 83) k tomuto výstižně uvádí: „Přesto je stabilita v oblasti sociálně-psychologické tou základní jistotou, kterou může rodina jedinci a především dětem poskytnout. Citová funkce rodiny je tedy tou funkcí, kterou není schopna žádná jiná sociální instituce v uspokojivé míře nahradit.“

Ekonomická funkce:

Tradiční rodina podporovala uchování ekonomických statků. Tento jev jednoznačně upevňoval a stabilizoval rodinu. Venkovská rodina tradičního typu vnímaná jako širší rodina umožňovala ideální dělbu práce. Takzvaná průmyslová revoluce tento model ukončila. Obyvatelstvo se stěhovalo do měst za obživou a to se v zásadních rysech dotýkala i ekonomické funkce rodiny. Rodina se proměňuje z výrobní, hospodářské, jednotky na jednotku konzumní. Členové rodiny získávají hmotné statky mimo rodinu.

V současné době již není ekonomická funkce rodiny tak silná. Příslušníci rodiny se jednotlivě zapojují do výrobní i nevýrobní oblasti prostřednictvím určitého povolání,

kteří vykonávají. Lze však i v dnešní rodině vyzdvihnout jistý druh výroby. Dunovský, J., Kovařík, J. (1999, s. 92) mají za to, že: „I dnešní rodina si udržuje určité prvky výroby, za něž lze především pokládat vnitřní činnosti rodiny, vytvářející její hmotné zabezpečení (úklid, příprava stravy, nejrůznější domácí činnost, které nejsou koníčkem, ale nutností).“

Tržní ekonomika posílila postavení rodiny jako spotřebitelské jednotky, ba dokonce lze konstatovat, že současný trh je závislý právě na spotřební síle rodiny. Prostředky hmotného i nehmotného rázu se v rodině dělí dle potřeb jednotlivých členů, tedy i těch, kteří se na hospodaření domácnosti aktivně nepodílejí (děti, staří lidé, nemocní). L. Stašová (2001, s. 80) k tomu uvádí: „Přerozdělování v rámci rodiny má tak významný sociální charakter – zdroje i výdaje mají odlišný charakter. Rodina se zde chová jako autonomní systém s výraznými prvky solidarity.“ Tato solidarita je trvalého charakteru. Lze ji vyzdvihnout také v tradiční rodině, kde se v některých ohledech vyskytovala výrazněji než nyní, kdy jsou mnohé úkoly rodiny přeneseny na stát.

Socializačně výchovná funkce:

Je nesporné, že rodina je nejzákladnějším a nejdůležitějším místem socializace. Zde se dítě začíná přizpůsobovat sociálnímu životu, získává základní návyky a způsoby chování ve společnosti. Rodina tak sehrává hlavní roli při přípravě dítěte na vstup do praktického života. Tyto zkušenosti získává od rodičů, později i od sourozenců a vzájemným působením členů rodiny, a to v pozitivním i negativním směru. Záhy dítě uplatňuje i svou vůli, přání, zájmy, orientaci a aktivně tyto informace zpracovává. Atmosféra v rodině s kladnými emocionálními vztahy se tak stává východiskem pro nejdůležitější funkci rodiny, která zajišťuje společenskou kontinuitu. Autoři Dunovský, J., Kovařík, J. (1999, s. 93) tuto spojitost spatřují v „opravdovém zájmu o dítě a kvalitní péči o ně, v jeho výchově, v jeho přijetí jaké je, porozumění mu v jeho vývoji a potřebách a požadavcích, jež je nutno včas, náležitým způsobem a s plným zaujetím pro ně uspokojovat, rozvíjet všechny jeho schopnosti a síly. Při tom vždy prosazovat jeho nejlepší zájem a prospěch, ochraňovat jej před nepříznivými situacemi a učit je, aby bylo samo schopno jim čelit a překonávat je.“

3.2. Výchova dítěte v rodině

Vedle genetických dispozic a dalších sociálních faktorů vnímáme výchovu jako nejvýznamnější složku ovlivňující vznik patologického chování dítěte. Protože je termín výchova chápán rozličně, nejprve musíme specifikovat tento pojem a jeho vztah k námi zkoumanému problému.

Poláčková (2001, s. 56) uvádí: „Výchova jako antropologická záležitost se celoživotně týká všech lidí. Tento dynamický proces vědomé a řízené socializace zahrnuje všechny činnosti, které člověka utvářejí pro život v konkrétní společnosti. Důležité je, aby člověk byl schopen přenést získané poznatky a dovednosti do jednání, aby každodenně zvládl přiměřeně životní realitu.“ Různé pojmání výchovy popisuje J. Průcha, E. Walterová, J. Mareš v Pedagogickém slovníku (1995, s. 257) takto : „výchova – Proces záměrného působení na → osobnost člověka s cílem dosáhnout pozitivních změn v jejím vývoji. Různá pojetí výchovy byla ovlivněna sociokulturními podmínkami, odlišnými koncepcemi pojetí člověka, akcentací jednotlivých stránek výchovného procesu. Někteří autoři chápou výchovu jako plně řízený proces ovlivnění nehotového člověka pedagogem nebo institucí, naplněný snahou podřídít jej normám společnosti, ale i instituce apod. (např. G. A. Lindner, R. Hubert, J. Leif). Jiní akcentují úlohu samotného vychovávaného jako subjektu vlastního formování a zdůrazňují podíl osobnosti na vlastním utváření (J. J. Rousseau, J. Dewey, E. Key, C. Freinet a další). Třetí proud vychází při vymezení výchovy z interakce mezi pedagogem a žákem (např. D. S. Peters, G. Mialaret aj.). Účinnost výchovy je závislá na míře → interiorizace výchovných vlivů vychovávaným jedincem. K té dochází je-li jedinec otevřen pedagogickému působení, odpovídá-li jeho zkušenosti, vytvoří-li se v jeho vědomí potřeba zdokonalovat se, stát se subjektem vlastního utváření. Neúčinnost čistě verbálního působení je nahrazována účinnější organizací zkušenosti vychovávaného. Z moderního hlediska je proto výchova především procesem záměrného a cílevědomého vytváření a ovlivňování podmínek umožňujících optimální rozvoj každého jedince v souladu s individuálními dispozicemi a stimuluje jeho vlastní snahu stát se autentickou, vnitřně integrovanou a socializovanou osobností. Lit: Pelikán, J.: Výchova jako teoretický problém. Ostrava, Amosium, 1995.“

Pokud se však zabýváme výchovou v rodině s dopadem na patologii v chování dětí, musíme výchovu nahlédnout širě. R. Palouš (1991, s. 54) charakterizuje výchovu výměrem: „Výchova je (=) působení jednoho člověka na druhého, tedy výchova = vychovávání.“ Tento obezřetně zkrácený výrok se zdá být nejbližší našim potřebám. V

rozvinutém podání definuje tento autor (1991, s. 53) výměr výchovy jako: „záměrné a soustavné působení lidského jedince (vychovatele) na druhého jedince (chovance), které vede ke vzniku relativně trvalých změn v chování a prožívání tohoto druhého jedince.“

Z hlediska optimálního vývoje dítěte je zřejmé, že nejpříjemnější je výše citovaná definice J. Pelikána, avšak v rodinách, kde se objevuje sociální patologie, mnohdy vychovatelům nejde o prospěch dítěte, tedy o to, aby dítě dospělo v autentickou, vnitřně integrovanou a socializovanou osobnost (např. některé závislé nebo psychicky nemocné osoby v rodičovské roli, rodiče týrající své děti apod.). Tito rodiče, stejně jako rodiče milující své dítě, často působí výchovně tak, že si ani neuvědomují, že zrovna aktuálně vychovávají, že nastává výchovná skutečnost. Jednání není záměrné ani cílevědomé. Zde můžeme uvést jako příklad nápodobu rodičů (tedy modelové učení). J. Vymětal (2004, s. 138) uvádí: „Děti a mládež každého věku mají zvýšenou schopnost napodobovat dospělé a můžeme právem říci, že značná část výchovy se děje právě mechanismem nápodoby, kdy rodiče slouží dětem jako model jednání.“ Nepřímým způsobem může rodič na výchovu dítěte působit například i tím, že vhodně uspořádá domácí prostředí.

V našem pojetí můžeme také polemizovat i o soustavnosti výchovy. Jsou případy, kdy rodiče děti nezřídka opouštějí či předávají do péče třetí osoby. Tím své výchovné působení přerušují, a to nejednou na dlouhou dobu. Vzhledem k tomu, že nám jde o postižení vlivu rodiny, tyto případy do zkoumané skupiny zahrnovat nebudeme. Vyjdeme z výměru R. Palouše a definujeme výchovu pro naše potřeby jako: „Soustavné působení rodiče (vychovatele) na dítě (vychovávaného), které vede ke vzniku relativně trvalých změn v chování a prožívání dítěte.“ Na dítě mají obvykle nejvýznamnější výchovný vliv rodiče, a proto budeme tomuto vlivu věnovat největší pozornost. Samozřejmě bereme v potaz i působení prarodičů, strýců, tet, sourozenců a jiných blízkých osob, které lze zahrnout do rodiny, a které se podílejí na vychovávání v rodině.

Je však nutné zdůraznit, že i v tomto pojetí, vedle nevědomých procesů výchovy, stojí výchova záměrná a cílevědomá přinejmenším na srovnatelném místě. Vždyť snad každý rodič se alespoň někdy snaží o úmyslné vychovávání svých potomků. Do výchovy tak zahrneme změny v chování, chápání a prožívání dítěte působené přímým i nepřímým vlivem vychovatele na vychovávaného. Tyto změny vznikají na základě podnětů, které nastávají výchovným působením rodiny a v rodině, tedy v jedné ze společenských institucí majících za úkol vychovávat jedince.

Domnívám se, že nejobektivněji můžeme výchovu z našeho hlediska popsat spolu s J. Vymětalem (2004, s. 136), který uvádí: „Výchovu obecně můžeme považovat za sociální proces, kterým se lidský jedinec stává kulturní, společenskou bytostí. Výchovu dítěte v rodině se v psychologii rozumí jeho úmyslné či neúmyslné ovlivňování především dospělými členy užší i širší rodiny, tedy rodiči, prarodiči, popř. dalšími příbuznými. Velký vliv mají i sourozenci.“

V rodinné výchově je důležitým faktorem také reakce dítěte na záměrné výchovné kroky rodiče. Jak se dítě pod vlivem výchovy chová, poskytuje vychovateli zpětnou vazbu o správnosti nebo nesprávnosti výchovného působení. Záleží pak na rodiči, jakým způsobem s touto informací pracuje - zda ji využívá ve prospěch pozitivního výchovného působení nebo naopak.

Z mé praxe vyplývá, že rodiče dětí s asociálním chováním hůře reagují na podněty, kterými jim děti dávají najevo, jak je jejich výchova úspěšná. Důvody pro to jsou velmi různorodé. Z interpretace výchovných situací rodiči, kteří jsou našimi klienty, shledávám rozdíl mezi tím, jak sami rodiče chápou své výchovné působení na dítě, a tím, jak rodič ve skutečnosti jedná a jak svého potomka ovlivňuje. J. Čáp (1996, s. 216) uvádí: „Chování, činnosti a výkony dětí a mladistvých podporují dosavadní způsob výchovy v rodině a ve škole, nebo vedou ke změnám v emočním vztahu dospělého k vychovávaným a ve výchovném řízení.“ Tentýž autor dále sděluje (1996, s. 217): „Způsob výchovy ovlivňuje psychofyziologický stav a osobnost rodičů, učitelů, vychovatelů. Formy způsobu výchovy, které jsou příznivé pro vývoj dítěte, působí příznivě i na vývoj osobnosti vychovávaného.“

Způsob výchovy chápeme jako komplexní vzájemnou interakci vychovatelů s dítětem. Jeho projevem je volba a způsob užití výchovných prostředků, postupů a metod. Tyto kroky přímo ovlivňují prožívání a chování dítěte, což má následně vliv na reakci dospělého. Tradičně se pod způsobem výchovy rozumí tři základní typy – autokratický, liberální a demokratický.

Autokratický – Tento styl výchovy vychází z vysokého stupně kontroly s nižším emocionálním přijetím. Vychovatel udílí přes míru zákazů, příkazů a požadavků. Klade podmínky pro získání pochvaly. Častěji trestá než používá pochval. Nerespektuje přání a

potřeby dítěte. Dítěti není dána příležitost k samostatnému rozhodování a jednání. Tento styl vytváří nepříznivé emoční klima. Způsobuje u dítěte tenzi a frustraci. Také na vychovatele působí nepříznivě. Musí stále kontrolovat, napomínat, trestat, je stále ve střehu. Stále se nespokojen s chováním či výkonem dítěte, které nesplňuje jeho požadavky.

Liberalní – tento přístup je založen na nízkém stupni kontroly a vyšší míře citového přijímání dítěte. Vychovatel má nízké požadavky. Nároky jsou nedostatečně kontrolovány, což vede u dítěte k pocitu nezájmu a lhostejnosti dospělého. Nerozvíjí se vytrvalost dítěte, svědomitost, sebeovládání.

Demokratický – vychovatel uznává důstojnost dítěte, respektuje jeho osobnost, bere je vážně. Snaží se o projev důvěry. Přihlíží k názoru dítěte, snaží se mu porozumět. Rodič či jiný vychovatel užívající tento styl jedná více prostřednictvím příkladu než příkazy. Používá návrhy, otázky, podněty. Někdy postačí pouze podání informace místo příkazu. Je-li nevyhnutelné potrestat dítě, postupuje tak, aby dítě neponížil. I při trestu dítě přijímá a snaží se o to, aby to dítě chápalo. Trest se týká pouze nežádoucího jednání dítěte a nejde o negativní zhodnocení osoby dítěte.

Obecně se v současné soudní praxi zabývající se rodinným právem objevuje pojem výchovná péče. Zpravidla se tento výraz používá tam, kde se hovoří o tom, kdo dítě vychovává, kdo o něm rozhoduje, kdo dítě zabezpečuje. Pozoruhodné na tomto výrazu je to, že výchovu vystihuje dle našich výše uvedených popisů tím, že jasně zdůrazňuje její dvě složky, a to složku samotné výchovy, tedy té záměrné a přesně cílené, a složku zaopatřovací či pečující, kdy dochází k formování dítěte během zajišťování jeho základních potřeb bez zásadního uvědomění vychovatele. Lze tedy říci, že matka dítě vychovává i ve chvíli, kdy ho chová či krmí, nebo tehdy, když dítě sleduje matku, jak mu žehlí kalhotky. Rodičovskou výchovu lze tedy chápat i jako veškerou péči a zájem o dítě s dopadem na vývoj jeho osobnosti. V konečném důsledku i cílená a uvědomělá výchova může být chápána jako péče. Což nevychovávat dítě, když o něj pečují? V tomto kontextu uvádím nejpříjemnější rozdělení základních způsobů výchovy, které jsou v knize A.Vališové - Autorita ve výchově – označeny pojmem rodičovské styly, styly péče o děti a popsány následujícím způsobem:

A. Vališová a kol. (1999, s. 90) Rodičovské styly péče o děti a jejich důsledky

Autoritativní:

Autoritativní rodičovský styl vyžaduje, aby se děti chovaly rozumně a společensky, na úrovni odpovídající věku a schopnostem. Tomuto stylu je vlastní vřelost, péče, rodiče se vyptávají na názory a city dítěte. Rodičovská rozhodnutí bývají dětem zdůvodňována. Chování dítěte je pak nezávislé, sebeprosazující, kamarádské vůči vrstevníkům, spolupracující vůči rodičům, spokojené, usilující o co nejlepší výkon.

Autoritářský:

Tento rodičovský styl prosazuje moc a ovládání bez vřelosti a bez oboustranné komunikace. Stanoví absolutní nároky. Vyžaduje poslušnost, úctu k autoritě a tradici a tvrdou práci. Chování dítěte má v důsledku tohoto stylu sklon k sociální izolaci. Postrádá spontaneitu. Dívky bývají závislé a bez snahy o dobrý výkon. Chlapci mívají sklon k agresivitě vůči vrstevníkům.

Shovívavý:

Styl uvedeného typu toho od dětí vyžaduje málo. Charakterizován je jako přijímající, reagující a orientovaný na děti. Chování dítěte se vyznačuje převládajícím pozitivním a živým citovým laděním, avšak je nezralé, neovládá své impulsy, postrádá přiměřenou společenskou odpovědnost a nedokáže spoléhat na sebe, mívá dokonce sklon k agresivitě.

Zanedbávající:

Rodičovský styl zanedbávající je vlastní rodičům příliš zaměstnaným svými činnostmi. Nedostatečně se zúčastňují života dětí, jeví malý zájem o to, čím se zabývají. Rodiče se vyhýbají oboustranné komunikaci a zřídka si všímají názorů nebo citů dítěte. Chování dítěte jeví sklon k náladovosti a prozrazuje nedostatek soustředění. Dítě je rozmařilé, neovládá své city a impulsy. Nestojí o školní výuku. Často chodí za školu a je vystaveno nebezpečí toxikomanie.

Rodinná výchova je složena z velkého množství různorodých aktivit a vzájemného působení mezi dospělým a dítětem. Za účelem dosažení výchovných cílů je užíváno ze strany dospělých různých druhů metod a prostředků (např. užívání pochval a trestů, osobní příklad, vysvětlování, využití vlivu malé skupiny, kladení požadavků, kontrola atd.). Faktory ovlivňující volbu jednotlivých výchovných postupů a prostředků vychovatelem ukazují na jeho výchovný styl nebo také na způsob výchovy. J. Čáp (1996,

s. 135) uvádí definici způsobu výchovy s následným dopadem na jedince vstupující do vztahu výchovy takto: „Způsob výchovy znamená celkovou interakci a komunikaci dospělých (matky, otce, učitele, rodiny, školy atd.) s dítětem. Projevuje se volbou a způsobem užití výchovných prostředků, postupů a metod, tomu odpovídajícím prožíváním a chováním dítěte, které opět ovlivňuje prožívání a chování dospělého.“ Nutno zdůraznit nedílné propojení mezi výchovným působením rodiče a prožíváním dítěte. Lze tedy říci, že ve výchově je nejpodstatnější emoční vztah k dítěti a způsob výchovného řízení. Z praxe se zdá, že stránka emoční je významnější než ráz výchovného vedení.

Někteří autoři (R. Tausch, J. Čáp, J. Vymětal) problematiku výchovného řízení a vztah vychovatele k dítěti rozpracovali do výchovných dimenzí. V dimenzi emoční se objevuje citový poměr a postoj rodiče (vychovatele) k dítěti. Z kladného hlediska jde o citovou vřelost, příznivé hodnocení, povzbuzování, přijímání dítěte. Krajnost tohoto rozměru se vyznačuje emočním chladem, neakceptací. Někdy jde až o odmítání a nepřátelství vychovatele (rodiče) vůči dítěti. Druhou dimenzí je vedení (řízení). Obsahem je kontrola, omezení, příkazy. Zápornou hranicí je přemrštěná kontrola, dirigování, manipulace a soustavné přímé i nepřímé vedení dítěte. Pozitivní krajní bod se vyznačuje nepřítomností kontroly. Dítě není vedeno. Kombinací těchto dvou dimenzí a jejich různých hodnot lze vyjádřit veškeré druhy působení rodiče na dítě (viz. příloha č. 1)

Nyní si přiblížíme možné výchovné styly, které vzniknou kombinací emoční dimenze a vedení.

1. Nižší úroveň kontroly spojená s citovou náklonností, s přijetím => rozmazlující výchova. Děti vyrůstající v takovémto prostředí jsou emočně vyrovnané, neúzkostné, s méně zábrany. Problémy spojené se zvládnutím povinností (např. vstup do školy), které jsou vyšší než u jiných dětí, zvládají brzy vzhledem ke své emoční stabilitě.
2. Vysoká kontrola s emoční stránkou neutrální až chladnou, prostředí často autoritativní => potlačující výchova. V takovémto prostředí vyrůstají děti potlačené ve svém přirozeném projevu, jsou nesamostatné při rozhodování, vnitřně úzkostné. Ve škole nečiní problémy. Vyhovuje jim vedení.
3. Vysoká kontrola s emoční vřelostí => ctižádostivá výchova. Dítě má potřebnou citovou jistotu. Tato skupina dětí bývá podrobivá. Ve škole jde o bezproblémové žáky a dobrými výsledky. Potíže začínají v pubertě, kdy se snaží osvobodit z nadměrné kontroly.

4. Nízká úroveň citových vztahů bez systematického vedení => volná výchova. Jde často o děti rodičů zaneprázdněných (kariéristů) nebo naopak dětí ze slabšího sociálního prostředí. Tyto děti se často dopouštějí protispolečenského jednání.
5. Citový chlad propojený s nízkou úrovní řízení => lhostejná výchova. Jde o indolentnost rodičů vůči dětem. V praxi jsou to rodiny zanedbávající děti v pravém slova smyslu, a to po stránce rozumové, sociální i citové. Skupina těchto dětí se projevuje lhostejností, chladem nebo naopak agresivními reakcemi.
6. Vysoký stupeň kontroly v kombinaci se slabou stránkou citové dimenze => tvrdá a nepřátelská výchova. Je charakteristická pro rodiče, kteří své děti nějakým způsobem týrají či využívají. Kontrola se projevuje obavou z prozrazení. Takovýto způsob výchovy je typický také u rodičů ctižádostivých, často citově subdeprivovaných. Děti z rodin s tímto přístupem k výchově bývají zakřiknuté, úzkostné až ustrašené, hůře navazují sociální kontakt.
7. Kontrola mírně direktivní se zřetelnou citovou náklonností => sociálně-integrativní výchova. Přístup rodiče je přijímající a povzbuzující. Z takto projevujícího se prostředí vycházejí děti emočně stabilní, neúzkostné, samostatné, společensky přizpůsobivé.

Poslední uvedený výchovný přístup se zdá být pro harmonický duševní vývoj dítěte optimální. Se stylem výchovy přicházejí do vzájemného působení i ostatní podmínky spolupůsobící na vývoj osobnosti. J. Čáp (1996, s. 215) uvádí: „Příznivý způsob výchovy v rodině působí kompenzačně k oslabení nepříznivých podmínek, jako je nižší sociokulturní úroveň rodiny, mimovýchovné problémy v rodině, biosociální handicapy dítěte. Naopak nepříznivý způsob výchovy v rodině vážně narušuje vliv jiné příznivé podmínky, jako je vysoká sociokulturní úroveň rodiny, rodina bez zjevných problémů, příznivé biosociální podmínky dítěte.“

3.3 Pozitivní atmosféra v rodině

Ještě před tím, než se budeme zabývat situací, kdy pozitivní atmosféra v rodině chybí, a otázkou, jaký má rodičovská výchova na dítě vliv, chtěl bych charakterizovat tzv. typického dobrého rodiče, který svým vlivem ve svých dětech vytváří pocit vyrovnanosti a klidu. Osobnost rodiče je nejdůležitější stránkou atmosféry rodiny z pohledu dítěte. Zatím jsme se zabývali vzájemnými vztahy mezi rodiči, nyní se zaměříme na osobu

rodiče. Můžeme říci, že dobrým rodičem může být ten, kdo je vnitřně stabilní, rozumí jak světu, tak sám sobě, a ke svému okolí je vstřícný. Blíže bychom na takového rodiče mohli nahlédnout z více úhlů. Například J. Vymětal (2004, s. 134) k představě o ideálním rodiči píše „dobrý rodič obvykle sám pochází z rodinného prostředí, které lze charakterizovat jako vřelé, milující, chápající, přijímající, nekonfliktní, tolerující a povzbuzující. Žije v partnerském vztahu, který ho uspokojuje, a je se svou rodičovskou úlohou spokojen. Ve společenském a pracovním životě se přiměřeně prosazuje, objektivní i subjektivní těžkosti se snaží vyřešit a co je neřešitelné, akceptuje, i když třeba dočasně“.

Důležitým projevem je reálný náhled na sebe a na lidi kolem sebe, tedy i na své děti. V zásadních otázkách lidského života převládá u takového jedince převážně spokojenost. Dobrý rodič dává přednost lidem před dalšími věcmi (např. kariérou apod.). V popředí jeho zájmu stojí rodinný život, na který si umí udělat vždy dost času, avšak má také své přátele a zájmy. Tyto dvě roviny života umí úspěšně sladit tak, aby rodina nestrádala jeho nezájmem. K sobě samému i k druhým lidem má obecně dobrý vztah. Do jeho vnitřní výbavy patří tolerance a dostatečná míra empatie s ostatními. Neměl by trpět výraznějšími nebo déle trvajících duševními obtížemi. J. Vymětal (2004, s. 134) se domnívá, že k dětem je ideální rodič trpělivý, plně je přijímá a zároveň uznává jako samostatné bytosti a skutečné individuality, jež se mohou vyvíjet i jinak, než by si sám představoval. Spíše je povzbuzuje než trestá. Vychovává je především příkladem vlastního jednání a osobností i při řešení svízelných situací.

Dalším jeho pozitivem je jeho pravdivost. S dítětem jedná otevřeně, nepřetvařuje se. Dětem umí naslouchat. Udělá si na ně dostatek času. Při vzniku rozporných názorů a postojů mezi ním a dětmi volí diskusi a vysvětlení před direktivním řešením. Represivní opatření považuje za krajní možnost a takto ji také používá. Svobodu poskytuje dětem v dostatečné míře přiměřeně k věku tak, aby mohla být dětmi zdravě zpracována a neohrožovala je.

Ve vyčíslení kladů dobrého rodiče bych se okrajově také zmínil o důležitosti jeho intelektu. Vyšší intelekt je předpokladem vytvoření dobrých vlastností a postojů, jak jsme výše popsali. Toto tvrzení není myšleno s obecnou platností. Častým jevem jsou rodiny, kde rodiče s vyšším sociálním statutem, s kterým lze spojovat i vyšší inteligenční kvocient, mají na dítě nepřiměřené nároky nebo dítě v rodině citově strádá. Chtěl bych spíše poukázat na případy, s kterými jsem se opakovaně setkal ve své praxi, kdy intelekt

napomohl rodiči překonat sociální hendikep své primární rodiny a stát se, i přes nepříznivou rodinnou anamnézu, úspěšným rodičem. U těchto jedinců je zřejmé úsilí o to, aby se při utváření své sekundární rodiny vyvarovali chyb svých rodičů, pokud nějaké měli. Je zde také na místě uvést, že u těchto úspěšných rodičů lze vysledovat společného jmenovatele, a tím je kvalitní partner, který povětšinou pochází z úplné, funkční rodiny. Intelktové schopnosti jistě nelze považovat za jedinou příčinu úspěchu těchto lidí, ale lze je pokládat za faktor, který jim významně napomohl osvojit si některé sociální dovednosti a vypořádat se tak s nepřízní života v dětství.

Tuto část bych uzavřel následujícím konstatováním: Za nejdůležitější považuji to, že prostřednictvím zdravého vztahu k dítěti mu dobrý rodič poskytuje jistotu, lásku a bezpečí. Do těchto tří pojmů můžeme shrnout nejenom nejpodstatnější složku rodičovství, ale spatřuji v nich i základní potřeby dítěte, bez kterých není zdravý vývoj jedince možný. Asi nikdo se nemůže stát ideálním rodičem, ale můžeme se k němu větší či menší měrou blížit a snažit se o dosažení této mety. A naše snažení bude cennější o to, jakou intenzitou bude naše pozitivní chování spontánní, bez programového řízení. Takto může jednat zralý jedinec s harmonicky se vyvíjející osobností a pozitivním zpracováním svých zkušeností.

3.4. Problémy spojené s nevhodným působením rodiny

Nyní se zaměříme na rodiče, kteří svým jednáním naopak přivádějí děti do tíživých psychických stavů a tak komplikují jejich zdravý vývoj. Již jsem uvedl, že hlavním úkolem rodiče, vedle základního hmotného zaopatření, je poskytnout dítěti jistotu, lásku a bezpečí. Co se však stane, pokud se dítěti těchto primárních potřeb nedostává? Takto znevýhodněné děti trpí pocitem ohrožení, který vyvolává rodič, když neposkytuje dítěti oporu, odmítá je, nevytváří pro dítě citové zázemí a porozumění. V dítěti vzniká nejistota a zmatek. Dochází k vnitřnímu rozporu. Dítě se snaží se situací vyrovnat po svém, ale vzhledem k tomu, že má v porovnání s dospělým jedincem omezené možnosti a nemá tolik zkušeností, často dochází k nepřiměřenému chování.

J. Vymětal (2004, s. 127) výstižně charakterizuje některé povahové rysy rodičů, které negativně působí na dítě. Jsou jimi úzkostné matky. Tyto ženy věnují svým dětem přehnanou péči a ochranu. Velmi se o ně obávají a rozmazlují je. Zmíněný mechanismus

je udržován a posilován tím, že bojácná reakce dítěte vyvolává u rodiče strach. Je tomu tak proto, že s dítětem velmi soucítí a navíc si oživí vlastní iracionální obavy a vzpomínky z dětství. Svým úzkostným chováním vyvolávají u dětí také úzkost, brzdí rozvoj jejich osobnosti a příliš omezují dětskou spontánnost. Dítě je na nich značně závislé, a proto nesamostatné, a obtížně se zařazuje do dětského kolektivu.

Dále jde o citově chladné matky. Ke svému dítěti se citově chladná matka chová odmítavě až nepřátelsky, přísně je trestá a často opomíjí. Dítěti se nedostává vřelého přijetí, ochrany a mateřské lásky. Děti těchto matek jsou ohroženy nerovnoměrným osobnostním vývojem, který může vyústit až v poruchu osobnosti.

Jmenujme i projevy histrionských matek. Tyto osoby na sebe rády strhávají pozornost, jsou nevyrovnané a silně zaujaté samy sebou. Rychle stočí hovor od dítěte na své vlastní problémy. Jejich projev je neupřímný, hraný. K dítěti se chovají podle momentální nálady, postrádají trpělivost a mateřskou obětavost. V jejich chování jsou extrémní výkyvy. Zahrnují děti něžnostmi, obdivem, přemírou lásky a za chvíli je zaplaví třeba malichernými výtkami a dítě od sebe odhánějí. U jejich dětí shledáváme značnou náladovou nestálost a vlastnosti, jež pochytily mechanismem nápodoby od svých matek. U dětí nevyvážených, afektivních a svárliвых matek je zjišťována nadměrná úzkostnost, která však nemusí mít zjevnou podobu. Někdy děti či dospívající trpí různými tělesnými obtížemi, které mají ryze psychogenní podklad.

Vedle již popsaných negativních vlastností některých matek se na vzniku nadměrné úzkosti u dětí může podílet i osobnost otce. Na prvním místě popíšme perfekcionalistické otce. Jde o muže, které můžeme charakterizovat jako pedanty, puntičkáře a hnidopichy. Otcové pedantské povahy nejsou s dítětem nikdy spokojeni, často je kritizují, snižují jeho sebevědomí a především je značně omezují ve volnosti a spontánnosti. Mají své pevné zvyky a pravidla a nutí své okolí, aby se jim podřizovalo. Obecně lze říci, že děti puntičkářských otců bývají bázlivé, značně úzkostné a později umíněné, šetrné a nadměrně pořádkumilovné.

Otcové tvrdí a hrubí – tyto osobnostní charakteristiky bývají spojené s bezohledností k okolí. Tito otcové děti nadměrně fyzicky trestají, zanedbávají je a přehlížejí, neposkytují jim dostatek pozitivních citů. Obvykle se tak projevují i vůči svým ženám, které proto žijí v citově nespokojeném vztahu. Zvlášť vyhraněné jednání

popsaného rázu bývá u návykových pijáků a alkoholiků. U každého jedince, který se stal na alkoholu závislým, dochází postupně k povahovým změnám a zpřimitivnění citového života. U mnohých pijáků a alkoholiků se pravidelně setkáváme s hrubostí, agresivitou, nezvládnutými afekty všeho druhu, vztahovačností a rostoucí lhostejností k rodině. Alkohol společně s ostatními drogami se dnes značnou měrou podílí na sociální patologii, jako jsou rodinné rozvraty a kriminalita.

Za další skupinu otců ohrožující vývoj dítěte označme tzv. otce slabochy – jedná se o osobnosti slabošské, vnitřně nerozhodné a nejisté. Svým manželkám neposkytují oporu a nutí je převzít v rodině vůdčí roli. Bývají nespolehliví, nespokojení a v nepříznivém případě se prosazují tam, kde si nejspíše troufnou, tj. vůči dětem. Tito otcové neposkytují svým dětem model mužského chování a nemají přirozenou otcovskou autoritu. Slaboch je sám se sebou nespokojen, a proto bývá svárlivý a zanášá do rodiny neklid. V rozhodování je nesamostatný, jakoby bez vůle a odpovědnosti. Pro dítě je zvláště nebezpečná kombinace dominantní a zároveň citově chladné matky a otce právě popsaného slabošského typu. Vyvolává úzkost, dítě pak postrádá bezpečné zázemí a nemá ve svých rodičích hodnotný vzor. Nežije v prostředí s vřelými citovými vztahy, které jsou hlavní podmínkou kladného výchovného působení a zdravého osobnostního růstu.

Dále jde o autoritativní osobnost otce - autoritativnost je při výchově dětí rizikovým faktorem. Projevuje se duševní nepružností, snahou dirigovat, nedostatkem tolerance. Jako výraznější povahový rys se častěji objevuje u mužů než u žen. Autoritativní osobnosti jsou lidé, kteří nepřipouštějí diskusi a svých názorů se až křečovitě drží, považují je za jediné správné. Od dětí vyžadují naprostou poslušnost, kterou si vynucují buď po dobrém – záplavou kázání a argumentů, anebo po zlém - tresty všeho druhu. Autoritativní rodič brání zvláště citovému rozvoji a zraní dítěte, jeho samostatnému rozhodování a vytváří v něm pasivitu. Někdy vzniká u dětí pod vlivem takové osobnosti vzdor, který se vychovatel snaží odstranit z pozice silnějšího. Dochází i k ponižování dítěte. Autoritativní rodič nepřipouští individualitu svého dítěte. Dítě je často kontrolováno a přímo či nepřímo řízeno. V takovém prostředí je ohrožena seberealizace dítěte a vzniká zázemí pro vznik úzkostných reakcí nebo jiné nepřiměřené prožívání a chování.

Vedle povahových rysů, které byly v extrémní poloze výše popsány, se utváří vztah rodiče k dítěti i na základě spokojenosti rodiče se sebou samým. Pokud dospělý pociťuje

zásadní rozdíl mezi vlastním sebehodnocením a svou představou o sobě, dochází k jeho nespokojenosti se sebou a tento konflikt je přenášen na dítě. Pokud rodič není vyrovnaný, přisuzuje dítěti role, které mu nepřísluší nebo jsou minimálně pro dítě v jeho aktuální vývojové fázi nevhodné a předčasné. Například při partnerských konfliktech utváří jeden z rodičů proti druhému s dítětem koalici, nebo jde o případy, kdy rozvedený rodič projektuje do dítěte některé úlohy partnera. Tento jev se objevuje i u nadměrně ctižádostivých rodičů, kteří jsou nespokojeni se svým sociálním postavením a svá nesplněná přání a představy o životě přenášejí na dítě. Výsledkem je přetěžování dítěte a jeho vnitřní napětí.

Výše zachycené formy osobností rodičů a některých jejich postojů jsou pro obsáhlost problematiky a velké individuální odlišnosti jednotlivých osobností popsány pouze stručně. Vždyť málokterý rodič může být charakterizován jednoznačně s autoritářskou nebo jinou povahou. Na druhé straně mnozí mohou nalézt své jednotlivé projevy v některých popsanych jevech či charakteristikách. Z globálního pohledu však konstatujeme, že každá krajnost je pro dítě nezdravá. Pokud jeden rodič na dítě působí negativně, je tento nežádoucí vliv snižován druhým rodičem, který je vyrovnaný a můžeme o něm říci, že je silnou osobností. Kompenzačně může snižovat nedobry vliv rodičů i někdo z příbuzných, na kterého se dítě upne. Další alternativou jsou pedagogičtí pracovníci vzdělávacích a výchovných institucí nebo dospělé osoby z blízkého okolí rodiny (známí rodičů, rodiče kamarádů dítěte atp.). Nutno však zdůraznit, že harmonickou rodinu, zralou osobnost rodičů a jejich plnohodnotný vztah nelze ve výchovném působení ničím dokonale nahradit.

4. PORUCHY RODINY:

Pokud dochází k situaci, kdy selhává jeden či více členů rodiny, a toto selhání se projevuje v nedostatečném plnění některých nebo všech základních funkcí rodiny, označujeme tento stav jako poruchu rodiny.

Hlavní příčiny rodinných poruch se dělí na:

- objektivní: na vůli rodiče nezávislé (nezaměstnanost, válka, nemoc, hladomor, invalidita, úmrtí aj.)

- subjektivní: na vůli rodiče závislé (např. neochota pečovat o dítě, neochota přijmout společenské normy, nezralost, neschopnost vyrovnat se se zvláštními situacemi)
- smíšené

Jiří Dunovský (viz. podle 1999, s. 107) sestavil dotazník, kterým lze v praxi stanovit funkčnost rodiny ve vztahu k dítěti. Sleduje několik diagnostických podmínek: 1. složení rodiny, 2. stabilitu rodiny, 3. sociálně ekonomickou situaci (opírající se o věk, vzdělání, zaměstnání rodičů, příjem a bydlení rodiny), 4. osobnost rodičů (jejich zdravotní i psychický stav a úroveň jejich společenské adaptace), 5. osobnost sourozenců, 6. osobnost dítěte, 7. zájem o dítě, 8. péče o dítě.

Na základě výsledného skóre tohoto dotazníku definoval autor čtyři typy rodiny podle její funkčnosti.

- 1) Funkční rodina – neporušená, v níž je jistý zdravý vývoj dítěte a jeho prospěch.
- 2) Problémová rodina – jedná se o rodinu s obtížemi v některých či ve všech funkcích, avšak nejde zde ještě o vážnější ohrožení rodinného systému či vývoje dítěte. Rodina se vlastními prostředky postará o řešení problémové situace za případné pomoci zvenčí. Takovéto rodiny vyžadují od profesionálů pracujících s dětmi zvýšenou pozornost a pomoc.
- 3) Dysfunkční rodina - touto rodinou chápeme takovou rodinu, kde se objevují významné poruchy některých nebo všech funkcí rodiny, které bezprostředně ohrožují nebo poškozují rodinu jako celek a obzvláště destruktivně působí na vývoj dítěte. Takové situace již není rodina schopna zvládnout sama a je nutné zahájit zvenčí sanaci rodiny. Zde je nejobtížnější oblast pomoci, kdy je nutné určit kam až rodinu podporovat a od kdy se postavit v zájmu dítěte proti rodinnému systému (například zbavením rodičovských práv, odebráním dítěte z rodiny..atd.).
- 4) Afunkční rodina – na základě poruch zásadního charakteru rodina již neplní zcela své základní úkoly dle společenských norem. Pobyt dítěti v takové rodině jednoznačně škodí nebo ho dokonce ohrožuje na životě. Přijímat opatření na ozdravení takové rodiny je bezpředmětné. Řešením je vytrhnout dítě z takové rodiny a umístit je jinam (náhradní rodina, rodina prarodiče, dětský domov atp.)

Rodina plní mnoho úkolů a funkcí. Poskytuje jedinci zkušenost, kterou není možné získat jinde. Vytváří zázemí a uspokojuje jeho potřeby. Hovoříme o prostředí, kde člen rodiny plní různé sociální role, které se spolupodílejí na utváření jeho identity. Nastávají situace, kdy rodina v určitém ohledu selhává a svou funkci plní pouze částečně.

Hovoříme o tzv. rodině dysfunkční. Funkce rodiny jsou v tomto případě deformované. Rodina se tak stává zdrojem psychické zátěže. Již nejde o prostředí, které podporuje rozvoj svých členů, ale naopak - může dojít i ke vzniku psychické poruchy, a to zejména u dítěte. Vzhledem k tomu, že jedinci v rodině jsou neustále vzájemně v pozici rolí a utvářejí mezi sebou sociální vztahy, musíme jakékoliv chování členů rodiny, tedy i jednání patologické, hodnotit jako součást interakcí celého rodinného systému.

V praxi jsem měl možnost sledovat osobně i studovat v dokumentaci mnoho anamnéz rodin s patologickými projevy. Došel jsem k závěru, že stejné nebo obdobné problémy řeší takové rodiny druhou či třetí generací. Můžeme hovořit o tzv. „začarovaném kruhu“. Jde o tak zažité reakce jednotlivců na obtížné situace, že je lze poradenskou intervencí pouze obtížně pozměnit. Čím dále se dostaneme do historie anamnézy, tím obtížnější je identifikovat prvotní problém, který rodinu mohl zásadně ovlivnit. Ve výjimečných případech to však lze. Jedná se o mimořádné události s následným sociálním dopadem, např. úraz jednoho rodiče, po kterém se mění jak sociální situace rodiny, tak výchovné možnosti rodičů. Vše však nasvědčuje tomu, že rodiče i děti řeší obdobné komplikované životní situace. A to jak na základě zkušeností, modelu chování přebraném od rodičů, tak na základě zděděných dispozic. Vágnerová (1999 a, s. 320) k tomuto uvádí: „Způsob zpracování různých situací je dán genetickou výbavou, kterou mají rodiče a jejich potomci podobnou. Z toho vyplývá sklon členů rodiny k určitým typům reakcí. Tyto dispozice ovlivní jak výchovný styl rodičů – jejich chování k dítěti, tak sklon dětí reagovat na tyto podněty typickým způsobem“.

Rodiče fungují jako modely, které lze napodobit, popř. se s nimi identifikovat. Takto dochází k osvojení celé řady pozitivních i negativních vlastností a způsobů chování. Zkušenosti, které dítě získá v původní rodině, se přenášejí do rodiny, kterou člověk vytváří jako dospělý, do tzv. rodiny prokreační. Vliv rodiny orientační na rodinu prokreační je nesporný. Dítě se chová podle rodičovského vzoru. Zejména dochází k nápodobě rodiče stejného pohlaví – syn napodobuje otce, dcera matku. Avšak pokud se jedinec dostává do situace, která nepřísluší jeho mužské či ženské roli, uplatňuje zde často chování obdobné, jaké by použil jeho rodič opačného pohlaví.

Rodič je nejen bytostí milující, ale i autoritou. Dítě je na něm závislé velmi dlouho. Skoro nikdo se s rodičem neztotožní slepě, probíhá zde vzájemná komunikace. Můžeme však konstatovat, že určité jednání v dospělosti činí jedinec shodně s odpozorovaným

konáním rodiče, často i včetně chyb, kterých se rodič dopouštěl. Lze hovořit o přebírání vzorců chování od rodičů z generace na generaci. Tento proces můžeme nazvat sociální dědičností (Vágnerová, 1999 a, s. 319). Druhá varianta chování jedince na základě pozorování rodičovského modelu je ta, že dospělá osoba jedná opačně než jeho rodiče. Například při uvědomění si nežádoucího vlivu rodičovského chování. Pokud jsme se dotkli pojmu prokreační rodina, musíme také konstatovat, že se zde vytvářejí nové zkušenosti i pro dospělou osobu. Jedinec přebírá nové role jako rodič, manžel či manželka, a i ty bývají utvářeny právě na základě zkušenosti s chováním rodiče jedince.

Pro úspěšnou rodičovskou roli však nemají všichni jedinci stejné podmínky. Vágnerová (1999 a, s. 320) uvádí výsledky výzkumu, které zachycují souhrn vlastností zvyšujících riziko špatného zacházení s dítětem. Jsou jimi – 1. Nedostatky v sociální orientaci, omezená schopnost empatie, neporozumění potřebám jiného člověka, rigidita, osamělost a problémy v mezilidských vztazích. 2. Problematické sebehodnocení, nízká sebeúcta, nespokojenost s rodičovskou rolí. 3. Rizikové chování, které se projevuje nedostatečnou sebekontrolou a sebeovládáním, impulzivitou, potřebou projevit negativní city. 4. Špatná zkušenost z vlastního dětství: 70% lidí, s nimiž v dětství nezacházeli rodiče přiměřeným způsobem, mělo sklon chovat se podobně.

Dysfunkční rodina vytváří u dětí nežádoucí normy a hodnoty, které se stávají v budoucnosti základem problémů mezilidských vztahů. V těchto rodinách se dospělí chovají k dítěti bezohledně a necitlivě. Pro uspokojení svých potřeb zneužívají bezbrannosti dítěte. V hraniční pozici hovoříme o týrání dítěte. Tento jev je označován jako syndrom týraného, zneužívaného a zanedbávaného dítěte. Obecně se pro něj vžil zkrácený výraz CAN (Child Abuse and Neglect), který bude použit i dále. Jde o jakékoliv nenáhodné jednání rodičů nebo jiné dospělé osoby, které je v dané společnosti odmítané a nepřijatelné, poškozují tělesný, duševní i společenský stav a vývoj dítěte, popř. způsobuje jeho smrt. Dítě nešetrným zacházením strádá. Ve svém jednání dospělá osoba zneužívá jeho podřízenosti.

V jevu CAN lze rozlišit tři základní formy. Hovoříme o zanedbávání dítěte, o týrání fyzickém nebo psychickém a o sexuálním zneužívání. Zanedbávání dítěte se projevuje zejména v citovém vývoji dítěte, tzv. citovou deprivací (nejsou uspokojovány citové potřeby dítěte) a dále sociokulturní deprivací (dítě má nedostatek podnětů, které by rozvíjely jeho schopnosti a dovednosti). Zanedbávání dítěte vystihuje nedostatečný zájem

o dítě. Vzájemný kontakt a působení mezi dítětem a rodičem je ze strany rodiče omezen zásadní měrou. Fyzické týrání je charakteristické nadměrnými tělesnými tresty. Dospělý zneužívá svou jednoznačnou fyzickou převahu nad dítětem. Vedle tělesného utrpení dítěti přináší i psychické strádání. O psychickém týrání můžeme hovořit tehdy, když dospělý dítě ponižuje, citově vydírá, nadměrně a neadekvátně kritizuje. Dospělý zneužívá své psychické nadřazenosti a převahy. Poslední forma – sexuální zneužívání - je charakteristická uplatněním moci vůči dítěti za účelem uspokojení sexuálních potřeb dospělého.

Než budou podrobněji analyzovány jednotlivé formy CAN, podívejme se na týrání a zneužívání očima poškozeného dítěte. K základnímu poslání rodiny patří zajistit fyzické a citové bezpečí všech členů. I pro dospělého je v rodině naplňována jeho potřeba jistoty a bezpečí. Pro bezbranné dítě má za úkol tyto prostředky zajistit rodič, nejbližší dospělá a starající se osoba. Avšak v případě CAN tomu tak není. Rodič není nositelem ochrany, naopak navozuje dítěti negativní zážitky, způsobuje různé formy bolesti a strádání. Dítě je tedy ohroženo osobou, která by je měla chránit. Jde o rozpor, který se odráží ve vnitřním konfliktu.

Je třeba zdůraznit, že dítě nezná jiné zacházení a neví, že lze situace řešit jinak. V jeho očích je rodič ideální. On nemůže učinit nic špatně. Útoky vůči své osobě chápe jako selhání sebe sama, svou vlastní špatnost nebo nějaký přestupek, který nedokáže blíže identifikovat. Pöthe (1999, s. 40) uvádí: „Násilí ze strany rodiče prožívá jako odmítnutí, které potvrzuje jeho špatnost. Postupně nabývá přesvědčení, že není hodno toho, aby ho měl někdo rád.“

Agrese blízké osoby je pro dítě neuchopitelná, protože nemůže identifikovat, co ji v jeho chování spouští. Dítě ji nemůže kontrolovat, což mu způsobuje zásadní trauma. Nedokáže-li ataky jakkoli předvídat, nedokáže kontrolovat, co se s ním děje. Ohrožení se ocitá mimo něj, kde je nemůže vyzorovat. Pöthe (1999, s. 40) k tomuto píše: „ Aby týrání mohlo lépe předvídat, s týrajícím rodičem se ztotožní. Pomocí rodiče, s kterým se identifikovalo, bude trestat samo sebe. Tím se zdroj ohrožení ocitne v něm, a ne mimo něj, kde o něm nemá přehled. Týrání pak chápe jako logický a spravedlivý důsledek své vlastní viny, a ne špatností rodiče. Hledání smyslu ubližování svými nejbližšími je hledání východiska z nejistoty a nástrojem k jeho částečné regulaci.“

Ani přes stoupající věk nedochází k vyproštění dítěte z područí ubližujícího rodiče. Dítě nemá jiného rodiče než týrajícího, a i přesto, že si již uvědomuje neadekvátnost chování rodiče, nechce jej ztratit. Je pro něj snadnější snášet utrpení než riskovat zánik rodiny. Dítě proto týrajícího rodiče často chrání, a proto je těžké očekávat vstřícnost dítěte v komunikaci o tomto jeho problému. Nehovoří o svém příkoří také proto, že je často zastrašováno a je mu dospělým vyhrožováno. Za těchto podmínek je obtížné CAN odhalit.

4.1. Fyzické týrání

Charakteristiku jednotlivých variant CAN začneme u týrání fyzického. Ze všech variant ubližování je nejsnáze odhalitelné, protože bití a ostatní útoky zanechávají stopy na dětském těle v podobě modřin, popálenin, jizev apod. Je velmi pravděpodobné, že stop po týrání si všimne pozorný pedagog či kamarád dítěte a tak je naplněn první předpoklad pro úspěšné rozkrytí problému a lze započít s pomocí dítěti.

Tělesné týrání spatřujeme v každém jednání dospělé osoby vůči dítěti, které dítě tělesně poškozuje s následným negativním dopadem na duševní vývoj dítěte. Osoba, která dítě týrá, je často rodič, který by naopak měl dítěti zajišťovat bezpečí. Dítě tak velmi strádá a je zásadně ohrožen jeho další zdravý vývoj. Vágnerová (1999 a, s. 334) uvádí: „Jakákoli forma týrání představuje závažnou, komplexní zátěžovou situaci, která zahrnuje jak deprivační zkušenost, tak silný stres (dítě strádá nedostatkem citového přijetí, ale i v oblasti biologických potřeb, bití mu způsobuje bolest atd. Týrání mnohdy ohrožuje samu existenci jedince.“

Zdravotní komise Rady Evropy definuje tělesné týrání takto: Tělesné týrání je tělesné ubližování dítěti anebo jeho nezabránění, popřípadě nezabránění utrpení dítěte, včetně úmyslného otrávení nebo udušení dítěte, a to tam, kde je určitá znalost či důvodné podezření, že zranění bylo způsobeno anebo mu vědomě nebylo zabráněno.

Dítě se stává obětí tělesného týrání například v případě, kdy fyzické trestání dítěte poslouží k uvolnění psychického napětí dospělého. Obvykle jde o psychicky nevyrovnané, neurotické osoby. Zátěžová situace, kterou již nemůže rodič zvládnout, následně spouští útok proti dítěti. Dítě jako předmět agrese pomůže dospělému snížit momentální tenzi. Dojde k vybití negativních emocí. Obdobně reagují v takovýchto situacích rodiče duševně

nemocní, alkoholici, toxikomani apod. Mezi tzv. rizikové rodiče, tedy rodiče, kteří mají sklon reagovat vůči dítěti agresivně, můžeme také zahrnout osoby výrazně sebestředné, soustředěné na sebe a své problémy nebo jedince, kteří o děti obecně nestojí, jsou jim na obtíž. Dítě u těchto lidí nestojí na předních místech jejich hodnotových systémů.

Stejně jako existují dospělí jedinci inklinující k agresivnímu jednání vůči dítěti, můžeme vysledovat i děti, které označujeme za rizikové. Jedná se např. o děti, které se chovají nějak neobvykle. Může se zdát, že tyto děti mají tendenci dráždit k násilí. Svě rodiče svým nestandardním jednáním přesvědčují o tom, že se tak chovají záměrně, aby je provokovali. Jde např. o děti postižené, nehezké, neprospívající, nešikovné či sociálně neobratné. Může jít o děti vymáhající uspokojení svých potřeb provokujícím chováním, o děti se syndromem hyperaktivity nebo děti úzkostné, kterým se rodiče za normálních okolností nevěnují.

Týrání dítěte má dopad na jeho nízkou sebedůvěru a sebevědomí. Neustálé ponižování a negativní hodnocení rodiči vede dítě k fixaci nízkého sebehodnocení. Jedinci, kterým je ubližováno v dětském věku, mívají i v dospělosti pocit vlastní bezvýznamnosti. Jsou ochotní smířit se s nižší rolí či nespravedlivým oceněním. Poškozená důvěra v lidi se objeví v podezřívání, ve snaze se od lidí izolovat. Dochází k poruše sociální orientace. Problémy lze shrnout pod potíže v mezilidských vztazích. Objevují se i případy, kdy zkušenost s týráním vyvolává agresivní jednání k okolí. Agrese se může později stát pro jedince normou i v jeho vlastním rodičovství. Je zde zvýšená pravděpodobnost, že týrané dítě se stane také týrajícím rodičem.

U tématu fyzického týrání je nutné také zkoumat, kde vzniká, kde je hranice mezi fyzickým ubližováním a tzv. „běžným fyzickým trestem“. V případě, kdy vychovatel použije vůči dítěti fyzickou sílu, předpokládá, že vzpomínka na tento bolestivý zážitek v budoucnu odvrátí vychovávaného od nechtěného konání. Ale již nebere v potaz, jak situaci bude řešit, pokud nedojde k výchovnému efektu. Pak zbývá změnit způsob výchovy nebo zvýšit míru či četnost fyzického trestu. Domnívám se, že druhá osoba (tedy trestající) nemůže zřetelně rozpoznat, kdy dítě ještě tzv. „příliš netrpí“ a zároveň je již ochotno nežádoucí chování změnit. Lehce se tak může tělesné trestání změnit v závažné fyzické týrání. Pöthe (1999, s. 36) k věci uvádí: „V posledních desetiletích byla otázka vztahu tělesného trestání a tělesného týrání předmětem zkoumání několika pracovišť. Potvrdilo se, že tělesné týrání u většiny případů začíná v kontextu ukázněvání čili

výchovy dítěte. Neustálé tělesné trestání dítěte je významným rizikovým faktorem pro vznik tělesného týrání.“

Z výše uvedeného lze odvodit, že by tělesný trest neměl být běžnou součástí rodičovské výchovy a pokud je použit, tak pouze ojediněle, v mimořádném případě. Po proběhlém konfliktu s následkem tělesného potrestání dítěte by měl rodič věnovat pozornost odpuštění, věc s dítětem rozebrat, jeho přestupek mu vysvětlit a projevit lásku, aby dítě pochopilo, že je i přes nežádoucí chování stále milováno a rodičem přijímáno.

4.2. Psychické týrání

Na rozdíl od fyzického týrání, které doprovázejí na první pohled znatelné následky, nenese psychické týrání prokazatelné stopy. Velký rozdíl mezi bitím a duševním týráním je i v dopadu na prožívání oběti. Bolest psychická přetrvává dlouho po ubližování. Těžko můžeme určit, zda již pominula nebo zda ji postižený stále prožívá a s jakou intenzitou. K pochopení toho, co dítě prožívá, se může přiblížit člověk, který zakusil vlastní bolest. Duševní utrpení tohoto rázu se objevuje jako následek nezájmu, ponižování, výsměchu, urážek, opovrhování, zastrasování. Nemáme žádných indicií, jak pachatelé psychického násilí jeho chování prokázat tak, aby tyto důkazy byly přijímány orgány činnými v trestním řízení. Zjevné jsou však změny v psychice dítěte, depresivní a úzkostné poruchy, které odvozujeme z nepřetržité psychické tenze a ubližování v rodině. Shodně jako u fyzického násilí jsou výsledkem psychického týrání pocity méněcennosti, úzkostné stavy a nedostatečná sebedůvěra.

Reakce dítěte na duševní bolest bývá agresivní. Nezřídka se projevují tyto děti jako organizátoři či útočníci šikany, nebo naopak dítě reaguje uzavřením se do sebe a jeho komunikace s okolím je minimální. Pöthe (1999, s. 46) v této souvislosti hovoří o sebevražednosti dětí. Strach a úzkost mohou být při ztrátě motivace k životu silnější než pud sebezáchovy. Uvádí: „Sebevražedné jednání je často vyjádřením touhy zničit původce utrpení, se kterým jsme se identifikovali. Hledání viny v sobě má kořeny ve strachu ze ztráty přízně rodičů, v obavách z trestu za porušení morálních příkazů, v nedostatku sebeúcty a pocitu vlastní hodnoty, v touze zachovat neposkvrněný obraz rodičovské autority.“

Při zamyšlení se nad otázkou psychického týrání je důležité také zdůraznit, že tento jev se nejčastěji vyskytuje ve sdružení s dalšími formami týrání. Často v kombinaci s tělesným týráním, ale lze jej vysledovat i při zanedbávání dítěte.

4.3. Zanedbávání dítěte

Zdravotní komise Rady Evropy označuje za zanedbávání jakýkoliv nedostatek péče, který způsobuje vážnou újmu vývoji dítěte anebo dítě ohrožuje. Tělesné zanedbávání je pojímáno jako neuspokojování tělesných potřeb dítěte. To zahrnuje neposkytování přiměřené výživy, oblečení, přístřeší, zdravotní péče a ochrany před zlem. Citové zanedbávání je neuspokojování citových potřeb dítěte, a to pokud se týká náklonnosti i pocitu dítěte, že někam patří.

Na základě této definice lze rozdělit strádání dítěte ve smyslu zanedbávání do dvou kategorií, a to do hmotné oblasti, kam můžeme zahrnout zajišťování výživy, oblečení, přístřeší apod. a do oblasti citového strádání. Hmotný nedostatek stejně jako fyzické týrání lze v našich podmínkách snáze odhalit, protože nese vizuální znaky. Například děti chodí do školy špinavé, hladové, bez svačín, nemívají ze strany rodiny ani možnost stravovat se ve školních jídelnách, jsou nedostatečně vybaveny pomůckami pro školní práci, jejich oblečení je nepřiměřené či roztrhané. Tyto indicie umožňují pedagogovi zahájit intervenci a vzhledem k několikaletému posilování tzv. sociálního státu lze konstatovat, že při včasném řešení situace může dojít k částečnému zlepšení, a to alespoň k takovému, že dítě není dále hmotně ohrožováno a nemusí ani odejít z rodiny.

Ve srovnání s fyzickým strádáním dítěte je citové zanedbávání nebezpečnější a hůře odhalitelné. V normální rodině dítě pociťuje jistotu a bezpečí především u matky. Vytvářejí se u něho kladné citové vztahy a životní jistoty. Pokud rodiče dítě dlouhodobě nepřijímají a nevšímají si ho, neuspokojují tak jeho základní citové potřeby jistoty, bezpečí a lásky, dochází u dítěte k citovému strádání nazývanému též citová deprivace. Omezení interakce mezi rodičem a dítětem vede ke změnám v jeho prožívání a chování. Dochází k problémům v oblasti utváření dětské identity. Z. Matějček (1995 a, s. 110-111) popisuje rodiče, kteří budou náchylní chovat se k dítěti tímto způsobem, a uvádí, jaký typ dítěte bude nevšimavé chování posilovat. Jedná se o rodiče, kteří nemohou momentálně či trvale funkci rodiče zastávat. Jsou to například somaticky či psychicky nemocní, mentálně retardovaní, rodiče ovlivnění abúzem alkoholu a drog, lidé se zkušeností citové

deprivace, lidé nemotivovaní k rodičovství, jako mladí a nezralí rodiče, lidé žijící v hmotné bídě nebo zaujatí sebou samým, svými zájmy, profesí, kariérou apod. K rizikovým dětem patří děti apatické, pasivní, nenápadné, které své rodiče nezaujmou, dále pak děti, u kterých bylo očekávání rodičů vyšší a které ho nemohou nikdy naplnit, děti nemocné nebo jinak hendikepované.

Negativní zkušenost, jako je psychická deprivace, působí na různé děti odlišně, podle jejich genetických předpokladů a primárních zkušeností. Citově deprivované děti nemají dobrou jazykovou výbavu, což se projevuje nesprávnou skladbou jejich řeči a malým užíváním jazykového projevu. Neumějí správně používat osobní zájmena. Není pravidlem omezení rozumových schopností, ale vzhledem k nedostatečným podnětům ze strany rodiny nemohou tyto schopnosti dostatečně využít a rozvinout. Ze strany rodičů chybí pozitivní oceňování dětských projevů, a to již od útlého věku dítěte. Lhostejnost rodiče má za následek absenci citově pozitivní zpětné vazby a dítě ztrácí důvod pro své další snažení.

Ve škole mají tyto děti horší prospěch, nedokáží pracovat samostatně. Zásadním projevem citové deprivace jsou změny v citovém prožívání a ve vztazích k lidem a okolnímu světu. Takto postižené dítě, které nezažilo empatické přijímání svých pocitů a potřeb matkou, bývá emočně ploché, nedůvěřivé a agresivní. Dítě nemá zkušenost bezpečí světa. Sociální interakce s lidmi je často nápadná svou nepřiměřeností. Neobvyklá reakce vyvolává problémy v sociální interakci a tak se snižuje možnost přijetí druhými lidmi. Dítě pak nemá jinou zkušenost než negativní. Z toho plyne i obtížná obrana dítěte proti nepřijímání rodičem. Rodiče zpravidla k dítěti přistupují lhostejně již od narození. Dítě jinou zkušenost než odmítání nemá. Pokud se snaží o získání rodičovské přízně, je odmítáno nebo i trestáno. Většinou jde o nepřiměřené pokusy, čímž jsou rodiče utvrzováni ve svém chování. Obranným mechanismem dítěte bývá zaměření se na jinou osobu než na rodiče. Bývají to sourozenci, učitelé atp. Často jde o nevhodný objekt a aktivita dítěte je chápána jako tzv. vlezlost. Citově strádající děti se snaží mnohdy svoji potřebu uspokojit substitučně hromaděním věcí, zaměřením na jídlo atp.

Výše jsme uvedli, že většinou je dítě nepřijímáno rodiči od narození, avšak je nutné upřesnit, že tento postoj může být vytvořen ještě před narozením dítěte. Jedná se o nechtěná těhotenství, kdy ani po porodu nedojde k akceptaci dítěte a jeho odmítnutí přetrvává do dalšího života. Důsledky citového odmítnutí se projevují i v dospělosti.

Jedlička (2001, s. 23) o nich píše: „Ač velmi touží po přátelství, lásce a ocenění, nebývají si příliš jisti, zda jsou tyto city schopni vyvolat. Jestliže se jim to přece jen povede, pochybují o jejich stálosti. I ve vlastní dospělosti pak četní muži a ženy, kteří se narodili z původně nechtěného těhotenství, nejistě vnitřně tápou mezi potřebou být milován a ochraňován a mezi ostražitou nedůvěrou k lidem. Mají tendenci k paušalizaci běžných citových problémů, generalizaci pocitu selhání a následnému destruktivnímu řešení partnerských obtíží. Pro takové jedince je rovněž typická celoživotní ambivalence v pocitech vůči přátelům, spolužákům, později i vůči životním partnerům či spolupracovníkům. Dvojakost a nejednoznačnost citových vazeb se navenek vyznačuje zvýšenou potřebou uznání a ocenění, vzápětí vystřídanou hostilním napadáním těch, od nichž se jim uznání nedostalo v žádoucí míře tak, jak po tom lačnili“.

Souhrnně můžeme potíže lidí se zážitkem citové deprivace označit za problémy se sociální adaptací. Jejich okolí je negativně hodnotí. Spatřuje v nich lidi sobecké, nestálé, náladové, vyvolávající konflikty. Nezřídka mají tyto osoby zásadní sociální patologii a důsledky soudních trestů.

4.4. Sociální a kognitivní deprivace

Důsledkem tohoto zanedbávání je vývojové opoždění dítěte. Rodina a okolí neposkytuje pro učení dítěte dostatek sociokulturních podnětů. Dítěti se nedostává povzbuzení k učení. Vrozené dispozice se nemohou dle svých možností rozvíjet. Dochází tak k opoždění celkového psychického vývoje dítěte. Zejména dochází ke zpomalení rozvoje rozumových schopností a nastává i zaostání v oblasti socializace. Krajiní případy tohoto jevu jsou obecně známy ze zkušeností s tzv. vlčími dětmi, jedinci, kteří vyrůstali mimo lidskou společnost. Děti, které jsou zanedbány výchovně, nemají příliš možností naučit se potřebnému počtu slov, nedostatečně rozumějí jejich významům a tedy i delším sdělením. Současně vážne i rozvoj myšlení na základě nedostatečných zkušeností a opoždění řeči. Opoždění ve sféře socializace se projevuje spontánními projevy, které jsou neobvyklé. Nedostatek zkušeností nutí děti vytvářet si vlastní nestandardní vzorce mezilidského chování, které jsou nepřiměřené, vybočující z ustálených norem chování. K otázce pomoci těmto jedincům uvádí Vágnerová (1999 a, s. 332) následující: „Možnost nápravy závisí na věku, vrozených dispozicích dítěte, jeho celkovém zdravotním stavu i na době, po kterou žilo v takovém prostředí. Obecně platí, že čím déle bylo dítě od raného věku zanedbáváno, tím větší bude stupeň opoždění jeho vývoje.“

4.5. Syndrom sexuálně zneužívaného dítěte

Pöthe (1999, s. 52) charakterizuje sexuální zneužívání definicí Schechtera z roku 1976, která zní: „Jde o zapojení závislého, vývojově nezralého dítěte nebo adolescenta do sexuálních aktivit, které jimi nejsou plně pochopeny a přijímány a narušují sociální tabu v rodinných rolích.“ Dospělý tak zneužívá svou psychickou i fyzickou převahu a moc nad bezbranným dítětem, které se neumí účinně bránit za účelem svého sexuálního vzrušení či uspokojení.

Spilková (1997, s. 5) k tomu píše: „Dítě není jen sexuálně zneužíváno, ale je též postižena psychika dítěte a hluboce narušené vztahy mezi jeho nejbližšími. Následný posttraumatický syndrom vyžaduje dlouhodobou terapii.“

Sexuální zneužívání se objevuje v několika formách. Způsob sexuálního zneužívání nazývaného kontaktní obsahuje všechny praktiky, které agresor uplatňuje skrze přímý kontakt s dítětem od ohmatávání, kdy dochází k sexuálnímu vzrušení pachatele, až po pohlavní styk. Pronikající zneužívání – penetrativní bývá spojeno se somatickou traumatizací, se zraněním dítěte různé intenzity. K sexuálnímu zneužívání patří dále i jednání dospělého, kdy dítě přinutí účastnit se sexuálních aktivit, kde nedochází k fyzickému kontaktu. Tato forma, označovaná jako nekontaktní, zahrnuje např. obscénní telefonáty se sexuálním podtextem, kterému dítě nerozumí, ale děsí je. Současně jim aktér vyhrožuje, co se jim stane, když věc vyradí. Do této kategorie je také zahrnuto odhalování pohlavních orgánů dospělých před dítětem za účelem sexuálního vzrušení. Za zvláštní formu sexuálního zneužívání můžeme označit sexuální využívání dětí k výrobě pornografických materiálů. Jedná se nejčastěji o obchodní zájmy autorů materiálů, v nichž jde o přímé spojení se sexuálním uspokojením dospělého diváka.

Někteří autoři (např. Matějček, Raboch, Vágnerová) i v této kategorii CAN popisují rizikové jedince. Zvýšená pravděpodobnost, že se budou dopouštět sexuálního násilí na dětech, je u osob s poruchou sexuálního zaměření, pedofilií. Dále jde o muže, kteří výhradně nejsou sexuálně orientováni na děti, ale využívají bezbrannosti oběti. Děti používají jako kompenzační sexuální objekt, protože nejsou aktuálně schopni získat přiměřený sexuální kontakt. Za rizikové můžeme také označit muže jednající pod vlivem abúzu alkoholu či jiných drog nebo nemoci, jako je schizofrenie, demence apod. Tito

muži ztrácejí schopnost kontroly pudového jednání. Do kategorie ohrožených dětí patří děti postižené a zejména pak holčičky, které jsou typicky ženské, koketní a mazlivé. U postižených dětí útočník využívá větší bezbrannosti dítěte a přepokládá, že nižší vývojová úroveň oběti jej jako pachatele chrání před případným prozrazením.

Vágnerová (1999 a, s. 343) přidává k výčtu rizikových osob i popis situace zvyšující nebezpečí výskytu sexuálního zneužívání. Ohrožení dítěte je větší v rodině dysfunkční nebo doplněné, kde žije cizí dospělý člověk (obyčejně partner matky), který k dítěti nemá typický rodičovský vztah a u něhož se proto nevytvořilo tak silné sexuální tabu. Pöthe (1999, s. 53) k věci uvádí: „Podle poslední britské studie z roku 1995 bylo zneužití s tělesným kontaktem ve 33 % spácháno příbuzným, ve 30 % sousedem nebo přítelem rodiny. Až čtvrtina obětí byla zneužita otcem, nevlastním otcem, dědou, strýcem nebo bratrem.“ Touto stručnou statistikou jasně naznačuje, kdo zneužívá, a popírá tak, v laické veřejnosti rozšířený názor, že zneuživatel je cizí, sociálně izolovaná, podezřele se chovající osoba, která dítě osloví náhodně venku. Spilková (1997, s. 7) k tomu uvádí: „Je-li zneuživatel druhý manžel matky, hraje zde roli i soupeření dospívající dcery s matkou, bývá to matka, která neudrží hranice rolí v rodině, často o zneužívání ví, nechce však ztratit partnera.“

Pozice matky je při sexuálním týrání závažná. Sama není aktivním aktérem sexuálního zneužívání, ale pokud dochází k této patologii v rodině dlouhodobě, je o věci informována nebo ji přinejmenším tuší a nechce ji odkrýt. Právě matka má rozhodující možnost dítěti pomoci. Buď zaujme postoj bezvýhradné ochrany dítěte, třeba i za cenu rozpadu partnerského soužití či porušení jiného blízkého vztahu s rozsáhlým sociálním dopadem i pro její osobu, nebo se snaží sexuální jednání krýt. V takových případech většinou popírá možnost vzniku této formy CAN. Dítě pak nejčastěji prožívá zkušenost zradu nejbližší osobou. Cítí se obětováno jakoby pro vyšší zájem rodiny.

Reakcí dítěte na sexuální trauma je odpor, strach, úzkost, prožívá pocit viny, studu, ponížení méněcennosti a bezmocnosti. Tato stigmata na dětské duši negativně mění další potřeby dítěte, jako je zvědavost, motivace k dobrým výkonům apod. Výsledkem bývají zhoršené výsledky ve škole. Zkušenost se sexuálním zneužíváním má hluboké následky pro jedince i do dospělosti. Spilková (1997, s. 7) uvádí: „V rámci posttraumatického syndromu, mimo jiné příznaky, dochází v životě takového dítěte k problémům v navazování vztahů, neschopnosti zamilovat se, o problémech se sexuálním

nebo fyzickým kontaktem vůbec ani nemluvě. Žena, která prožila sexuální zneužívání v dětství, má zúžený výběr partnera, často se jí promítá zneužívající otec, má tendence k sebeobětování. Mívá přehnané očekávání citů od partnera, obraz toho, co jí chybělo v rodině.“

Pokud dojde k odhalení tohoto jevu, je nutné postupovat při nápravě stavu obezřetně, vzhledem k poškozené osobě, avšak razantně a dostatečně rychle je třeba zakročit proti pachateli. Při zjišťování patologického jevu a jeho následném odstranění je nutné uplatňovat mezioborový přístup. Jedná se o řešení medicínské, psychologické, sociální a trestně právní.

5. PORUCHY CHOVÁNÍ

Lidské jednání, které lze označit za přímo související s patologickým chováním nebo jej můžeme v extrémních projevech označit přímo za patologické, nazýváme poruchy chování. Vágnerová (1999 a,) vysvětluje poruchy chování jako poruchy socializace. Je porušen vztah k určitým společenským normám. Dochází k nerespektování platných společenských norem, a to jedincem, který dokáže situaci intelektově pochopit. Jako poruchy chování tedy nenazveme jednání vedoucí k porušování normy osobou mentálně hendikepovanou, která není schopna věc chápat. Dalším průvodním projevem při poruše chování je nedostatek empatie, egoismus a častá citová chladnost vedoucí k přílišnému zaměření na sebe a své potřeby bez chápání viny. O poruchách chování lze hovořit přibližně od jedenáctého roku věku dítěte, kdy je již utvořena hierarchie norem vykazující určitou neměnnost. I přes jistou stálost normy však nemůžeme vyloučit její překračování dítětem, a to i programově, avšak o poruše chování můžeme hovořit, pokud toto jednání probíhá opakovaně a dostatečně dlouho. Train (2000, s. 187) k věci uvádí: „Poruchy chování jsou charakterizovány opakujícím se obrazem disociálního, agresivního a vzdorovitého chování. Je-li takové chování u daného jedince extrémní, mělo by porušovat sociální očekávání přiměřené věku, a proto být závažnější než obyčejná dětská nezbednost nebo rebelantství v adolescenci. Ojedinelé disociální nebo kriminální činy nejsou samy o sobě důvodem pro tuto diagnózu, která vyžaduje, aby charakter takového chování byl trvalý“. Autor také poukazuje na časté sdružování poruch chování s nepříznivým psychosociálním prostředím, včetně neuspokojivých vztahů v rodině a selhávání ve škole.

Porucha chování je častěji podchycena u chlapců. Dochází k méně jasnému odlišení od hyperaktivity a porucha se s ní často překrývá.

Diagnóza poruchy chování zahrnuje nadměrné rvačky, nebo tyranizování slabšího, krutost k jiným živým tvorům, ať již k lidem nebo ke zvířatům, závažné ničení majetku, zakládání ohně, krádeže, opakované lhaní, chození za školu a útěky z domova, mimořádné časté a intenzivní výbuchy zlosti, vzdorovité provokativní chování a trvalou silnou neposlušnost. Train má za to, že každá uvedená kategorie, pokud je dostatečně silná, dostačuje k určení diagnózy, avšak ojedinělé disociální činy ne.

Poruchy chování můžeme rozčlenit do dvou základních skupin – neagresivní a agresivní. Jak lze vysledovat z výše popsaných kritérií, do neagresivních poruch chování můžeme zařadit zejména lhaní, krádeže, poruchy školní docházky, útěky a toulky. Mezi agresivní poruchy chování řadíme obvykle vandalismus, týrání, přepadání a šikanu. Vandalismus je pro své specifické ukazatele považován za samostatný patologický jev, a to i přesto, že jde nesporně o poruchu chování.

5.1. Lhaní

Pokud chceme chápat lež jako poruchu chování, musíme zvážit vedle četnosti lhaní i vztah k osobám, kterým dítě lže. Dále musíme brát v úvahu i situaci, ve které se dítě lži dopouští. O poruchu chování se nejedná, pokud jde o reakci například na nepřiměřené požadavky dospělých. Od lži označované někdy jako pravá lež musíme také oddělit tzv. smyšlenky a bájivou lhavost. Smyšlenky jsou fantazijní představy, u kterých si dítě neuvědomuje, že lže. Vznikají někdy záměnou představ a prožitků doprovázených i objektivními vzpomínkami. Bájivá lhavost je vyprávění neskutečných příběhů se zvýšenou účastí vyprávějícího. Dítě se snaží získat pozornost a obdiv ostatních. Chybí zde úmysl lhát. Pokud však dítě lže účelově s úmyslem získat prospěch či poškodit někoho jiného a lhaní se v jeho projevech projevuje často, jde o poruchu chování. Další neagresivní poruchou je krádež.

5.2. Krádež

O krádeži můžeme hovořit tehdy, kdy je dítě schopno pochopit, že mu něco nepatří a tudíž si to nesmí bez dovolení či zaplacení vzít. Hlavním kritériem pro posouzení

nebezpečnosti krádeže pro společnost a další vývoj dítěte je způsob a podmínky provedení. To znamená, zda krádež byla promyšlená, připravená, nebo zda dítě kradlo pro sebe, pro někoho jiného, nebo pro partu. Velkou společenskou nebezpečnost vykazují krádeže spojené s přepadením, případně provázená násilím či pohrůžkou násilí. Někdy tyto činy nesou prvky šikany, případně je lze klasifikovat dle trestního zákona jako loupež. Méně nebezpečné jsou krádeže neplánované, příležitostné, které se vyskytují zejména u mladších dětí. Motivem těchto krádeží bývá většinou momentální nezvládnutí potřeby vlastnit nějakou věc, která se dítěti líbí. O svém činu předem neuvažuje. Předem plánované a promyšlené krádeže, jenž se většinou objevují až ve starším školním věku, už poukazují na narušený vývoj dítěte. Jejich prognóza je tím nepříznivější, čím dříve se objeví.

Dopouští-li se dítě krádeže samo, bývá všemi odsouzeno, nemá žádnou podporu, a dojde tak k lepšímu zpevnění zábran k opakování podobného činu. Větší nebezpečí tvoří krádeže v partě, kdy dochází k podpoře krádeže ze strany kamarádů. Pocit viny je zde vlivem mínění party velmi snížen.

Již pohnutky vedoucí dítě ke krádeži signalizují, jaké problémy dítě má. Pokud dítě krade samo pro sebe, snaží se většinou dosáhnout na něco, co nemůže získat jiným společensky akceptovatelným způsobem, nebo se jinému způsobu nenaučilo. Objevují se i případy, kdy dítě krade pro nouzové uspokojování základních potřeb, jako je jídlo, pití, ošacení. Dítě krade z pudu sebezáchovy. V těchto situacích zásadní měrou selhává rodina. Krade-li dítě pro druhé, je většinou motivováno potřebou uznání u vrstevníků. Tento důvod krádeže se objevuje u dětí, které obtížně zvládají sociální kontakt s vrstevníky. Zvyšují si tím svou prestiž. Nezřídka bývá dítě ke krádežím pro někoho jiného přinuceno vyhrožováním dotyčného. Může jít o zneužívání dítěte ze strany vrstevníků o tzv. šikanu, ale v praxi jsem se opakovaně setkal s případy, kdy dítě kradlo pro rodiče. Svými krádežemi zajišťovaly děti potraviny pro rodinu nebo byli rodiče součástí gangu, který se programově zabýval najímáním nezletilých za účelem krádeží. Dále jsou děti ke krádeži motivovány členstvím v partě. Krádeží si mladý zloděj udržuje své postavení v partě. Normy party krádeže předpokládají nebo i vyžadují. Vzhledem k této podpoře nepovažuje dítě své chování za porušení obecných sociálních norem. Naopak se krádež lépe fixuje do vzorců jednání jedince.

5.3. Záškoláctví

Při zkoumání případů se závažnými patologickými projevy se zásadním dopadem tohoto jednání na život aktéra, zjistíme, že záškoláctví se objevuje ve většině případů. Mám za to, že jde o dobrý indikátor počátečních životních problémů člověka, který se objevuje v době, kdy ještě lze poradenskou intervencí ovlivnit pozitivně život dítěte. Proto se budeme zabývat záškoláctvím podrobněji.

Záškoláctví lze popsat jako záměrnou nepřítomnost na vyučování bez objektivního důvodu, který by byl školou akceptován. Dítě se vyhýbá školní docházce za nějakým účelem. Může jít o strach z neúspěchu nebo následného trestu, někdy je dítě motivováno odporem ke škole, protože zde musí přijímat určitý stupeň kázně, jindy je důvodem šikana spolužáků, či nároky učitele. Obecně lze říci, že se záškoláctví dopouštějí děti, které nemají dostatečnou schopnost obrany proti zátěži. Někdy také dítě, které nemůže přímo chodit za školu, utíká do nemoci, předstírá nemoc a podobně. Děti za školu chodí samy, ve dvojicích, ale objevuje se záškoláctví v partách, zejména u středoškolské mládeže. Pro lepší přehlednost si záškoláctví rozdělíme do několika skupin: 1. Záškoláctví dětí pocházejících z výchovně závadového prostředí, 2. Záškoláctví dětí autoritativních rodičů, 3. Záškoláctví dětí úzkostných matek, 4. Školní fobie, 5. Skryté záškoláctví.

V první řadě je záškoláctví porušením sociální normy. Společnost požaduje po svých členech jistou gramotnost, která jim následně umožňuje lepší přežití v socio-kulturním prostředí. Tedy i vzděláním si společnost zajišťuje podmínky pro svůj rozvoj a reprodukci. Pro zajištění určitého stupě vzdělanosti si vytvořila i právní normy. Plnit povinnou školní docházku ukládá dětem (za běžné situace) starším šesti let Školský zákon. Povinnou školní docházku mají pomoci zajistit i další zákony – trestní zákon (§ 217) , přestupkový zákon (§ 31), občanský zákoník.

Na základě četnosti různých výchovných problémů v regionu Mladá Boleslav, které v praxi řešíme, mohu konstatovat, že vedle drobných krádeží v obchodních domech tzv. supermarketech patří záškoláctví k nejčastějším prohřeškům dětí. Faktorů ovlivňujících tyto jevy je celá řada. Avšak jak u záškoláctví tak u drobných krádeží, pokud se jedná o dítě z rodiny funkční, nejčastěji úplné, jde pouze o mimořádné vybočení z jinak řádného života dítěte. Po intervenci poradenským pracovníkem v rodině dochází v těchto případech za spolupráce rodičů a školy k odstranění jevu. U těchto tzv. bezproblémových

děti je příčinou záškoláctví nějaký vnější faktor (šikana, příliš náročný učitel, stresor na cestě do školy, touha po dobrodružství atp.). Při srovnání těchto nejčtenějších výchovných problémů (tedy drobné krádeže a záškoláctví) v případech dětí z úplných rodin je nutné zdůraznit, že četnost jednotlivých případů záškoláctví je zanedbatelná k počtu drobných krádeží.

1. Záškoláctví dětí pocházejících z výchovně závadového prostředí rodiny.

Většinou se nejedná o stěžejní problém. Záškoláctví bývá v těchto případech pouze průvodním jevem trápení dítěte a mívá řadu navazujících problémů. V mnoha případech následuje kriminální činnost dítěte. Pokud bychom se blíže zaměřili na rodinné prostředí, zjistíme, že jde o rodiny dysfunkční, rozpadající se, s problémem drog či alkoholu, s nedobrou sociální situací zaviněnou často nedbalostí rodičů. Jde o rodiče zanedbávající či týrající děti, o rodiče s kriminální minulostí. Ojedinělým jevem není ani prostituce matky. Tyto rodiče lze stručně charakterizovat jejich lhostejností k dítěti s nízkou mírou dozoru nad ním. Rodič podněcující dítě svým chováním k záškoláctví nemívá dobrý vztah ani ke vzdělání obecně.

Výstižně tento projev záškoláctví zachycují R. Jedlička, J. Kořa (1998, s. 56), kteří uvádějí: „Málo kulturně podnětné prostředí, lhostejnost či dokonce averze vůči škole ze strany rodičů, mohou vést žáka k tomu, že se počne vyhýbat školní docházce. A to zvláště tam, kde se vedle domácích konfliktů začnou objevovat i problémy ve školním prostředí a ovlivňují prospěch a chování žáka, jakož i jeho hodnocení ze strany učitelů a spolužáků. Dítě najde východisko z beznadějné situace a z nároků školního prostředí v záškoláctví“.

U dětí ze sociálně nepodnětných rodin spatřuji největší riziko záškoláctví. Volný čas, který získá dítě nepřítomností ve škole, tráví potulováním po městě, počíná se dopouštět drobných krádeží. Je zde reálné nebezpečí strhávání dalších dětí k záškoláctví, vytváření záškoláckých part, zneužívání alkoholu či jiných nealkoholových drog. Vzhledem k nedobrému působení rodičů na dítě nelze ani předpokládat, že při odhalení věci dojde k trvalejší změně. Čím hlubší je nezájem rodičů o dítě, tím déle trvá rozkrytí záškoláctví a snižuje se tak možnost dítěti účinně pomoci. V jednom případě rozhodl soud o nutnosti umístění dítěte do výchovného zařízení, kdy jedním z hlavních důvodů bylo právě neplnění povinné školní docházky. Při šetření souvisejícím se soudním řízením bylo odhaleno zanedbávání dítěte, avšak bez důkazů, které by obstály ve světle právní argumentace. Některé děti tak záškoláctvím reagují na své tíživé postavení v rodině.

Nevědí jak jinak upozornit na své problémy. Zdá se, že reagují nějak podvědomě, a doufají, že i přes jejich chování jim zvenčí rodiny přijde pomoc. Pokud však záškoláctví s následnou kriminální činností trvá dostatečně dlouho, začne si mladý člověk vytvářet nové modely asociálního chování, které se s každou další absencí či krádeží upevňují. Poté se dítě dostává do etapy, kdy začíná akceptovat svůj sociální statut. Takzvaně „umí v tom již chodit“ a pomoc nepotřebuje. Jeho postavení v rodině a ve společnosti mu vyhovuje, ztotožňuje se s ním.

Negativní přístup rodičů ke škole bývá obecným jevem doprovázejícím nejen přístup rodičů k záškoláctví ve všech jeho formách, ale mnohdy doprovází komunikaci školy a kverulujících rodičů při řešení běžných záležitostí dítěte ve škole. Rodiče svou kritikou školy před dítětem snižují její autoritu a výchovný vliv školy je umenšován.

2. Záškoláctví dětí autoritativních rodičů

Rodiče mají na potomka vysoké nároky, které při sebevětším úsilí dítě nemůže naplnit. Dochází u něj k vnitřnímu konfliktu, kdy nechce zklamat rodiče, avšak na druhé straně touží po odstranění nepřiměřené zátěže. Tyto rodiny bývají dobře sociálně situovány a rodiče si ani neuvědomují, že postupují vůči dítěti nesprávně, ačkoli je v jejich silách věc pochopit. Takto strádající děti bývají velmi úzkostné a bojí se dalšího školního selhání. Vyhýbání se případným dalším neúspěchům může vyústit právě v záškoláctví či v útěk z domova. Lhostejnost rodiče vůči dítěti se projevuje v těchto případech neakceptací dětských přání a možností. Je pro něj zanedbatelné, co dítě prožívá, respektive ani jej nenapadne, že by se touto otázkou měl jako rodič zásadněji zabývat. R. Jedlička, J. Kořa (1998, s. 57) uvádějí: „Dospělí naplánují dítěti život a programují je na dosažení úspěchu. K základnímu paradoxu této výchovy patří, že na dítě jsou kladeny vysoké nároky, ale jejich autoritativní vymáhání mu zabraňuje, aby rozvinul svou spontaneitu a soběstačnost“.

3. Záškoláctví se také dopouštějí děti matek, které jsme již popsali jako matky úzkostné. Nepřiměřeně se o dítě bojí a ochraňují je. Děti vedené úzkostnou matkou jsou velmi nesamostatné a nezdravě na ni vázané. Matka má obavu z cizího prostředí, tj. ze školy. Domnívá se, že je její potomek ohrožen a ona jej ve škole nemůže dostatečně chránit. Tyto matky neoprávněně omlouvají nepřítomnost dítěte ze strachu o něj. Leckdy dítě utíká do nemoci nebo je mu matkou tato nemoc prisuzována. V praxi jsem se setkal

s případem, kdy strach matky byl tak patologický, že byla nutná její psychiatrická léčba. Její nezletilý syn musel být v péči klinického psychologa, aby jej zbavil hypochondrických stavů.

4. Zvláštním formou nedocházky do školy je tzv. školní fobie. V jistém slova smyslu můžeme hovořit již o onemocnění, které má psychosomatické a psychologické příznaky. Dítě prožívá úzkost před odchodem z domova do školy. Zakouší bolest hlavy, břicha, zvrací, mívá průjem, dýchací obtíže, zvýšené teploty atp. Úlevu mu neposkytuje ani to, že se vyhne návštěvě školy. Jedná se o strach ze školy bez vnějšího objektivního činitele, kterým bývá šikanující spolužák, neoblíbený pedagog či zkoušení ve škole. Při bližším zkoumání těchto případů však zjistíme, že podstatou není obava ze školy, ale strach opustit domov. Dítě má vyvinutu přílišnou citovou vazbu k rodině nebo k některým jejím členům.

5. Poslední popisovanou podskupinou záškoláctví je tzv. skryté záškoláctví. Jedná se o omluvenou absenci žáka rodiči či lékařem, avšak důvod nepřítomnosti dítěte ve škole je neoprávněný. Dítě nemá neomluvené hodiny, zato má velký počet omluvených hodin. Tento druh absentérství může probíhat za plného vědomí rodiče nebo v horším případě bez jeho vědomí, avšak tato nevědomost poukazuje na nezáměr rodiče.

5.4. Útěky a toulání

Za útěk lze považovat neoprávněný odchod dítěte od osoby, která za ně zodpovídá. Dítě může utéci z domova, z výchovného ústavu, z letního tábora atp. Jedná se o únikové jednání, kterým řeší dítě situaci, kterou neumí nebo nemůže zpracovat jiným způsobem. Potřebuje se uvolnit z nějakého ohrožujícího prostředí. Utíká-li dítě z rodiny, je to závažnou indicií o nefunkčnosti rodiny a o ohrožení dítěte. Dítě utíká z místa, které by mu mělo být zdrojem jistoty a bezpečí. Útěk je většinou varováním nebo aktem zoufalství, kdy si dítě neví ve své situaci rady.

Spouštěčem pro útěk dítěte z domova může být impulzivní reakce na zátěžovou situaci, jako je třeba poznámka o špatném chování ve škole, špatná známka. Motivem bývá i pozvání rodičů do školy, kde chce učitel řešit s rodiči problémy atp. Strach z trestu či jiného negativního zážitku vede dítě k útěku. Jde o neplánovaný útěk na základě zkratkovité reakce. K opakování takových útěku nedochází. Dítě si přeje vrátit se domů,

avšak někdy neví, jak to udělat. V této fázi návratu potřebuje nejčastěji pomoc. Mnohdy nastupují na pomoc sourozenci, kamarádi, prarodiče. Dítě také útěk z domova a předpokládaný strach rodičů o ně může chápat jako potrestání rodičů. Pokouší se o jejich manipulaci.

Nebezpečnější se mi jeví útky plánované a opakované. Dítě se dlouhodobě na odchod připravuje, přemýšlí o něm a většinou se domů vrátit nechce. Jde zpravidla o reakci na dlouhodobou zátěž, na podmínky, které považuje za nesnesitelné. Vhodným příkladem je např. útěk dítěte v rozvedené rodině od matky k otci či naopak. Zpravidla nemá dítě dostatečné zázemí, citově strádá a nejsou ojedinělé případy útěku pod vlivem týrání.

Útky mohou mít také formu toulání. Dlouhotrvající opuštění domova považujeme za potulku či toulání. V podstatě jde o obdobu opakovaných úteků. Základní rozdíl je však v době trvání, kdy toulky jsou zpravidla několikadenní a mohou trvat i několik týdnů až měsíců. Dopouštějí se jich většinou děti, které nemají dostatečně silnou citovou vazbu nebo zázemí. V pozdějším věku je často spojeno s členstvím v partě.

Dítě, které je na útěku, se dříve nebo později dopouští trestné činnosti. Za účelem zajištění živobytí se dopouští drobných krádeží v obchodních domech. Vykrádají různé chatky a rekreační objekty, které mohou použít přechodně k ubytování. Dopouštějí se dalších prostých krádeží a loupeží. Mezi osvědčené zdroje příjmu patří prostituce, distribuce drog a žebrání. Riziko zneužívání drog a alkoholu je velmi vysoké. Toulavé dítě se vydává vstříc mnoha nepříjemným věcem. V době, kdy setrvává mimo domov se většinou nachází ve značné nepohodě. Stýkání se s nevěrohodnými a často nebezpečnými lidmi může vést až k trestné činnosti na dětech.

Tuláctví mladých lidí podstatně zvyšuje riziko zpevnění toulavého způsobu života. Toulání se stane normou. Čím dál tím více se přizpůsobí životu tzv. na ulici. Nebudou moci sehnat trvalejší zaměstnání a stanou se časem mladými bezdomovci.

5.5. Šikana

Šikanou chápeme agresivní poruchu chování, která se projevuje násilným ponižováním slabšího jedince jednotlivcem nebo skupinou. Utiskovaný nemá dostatek

kompetencí k účinné obraně. Dalším charakteristickým rysem je opakovatelnost, dlouhodobost a trvalost útoků. Účelem šikany je prosazení útočníka nebo jiný hmotný či nehmotný zisk. Je-li cílem pouze samo násilí a týráním druhé osoby, pak již nemusí jít o poruchu chování, ale i o projevy sexuální deviace, poruchu osobnosti či duševní nemoci, týráním dítěte a podobně. Konkrétně si na úrovni fyzického utiskování můžeme pod pojmem šikana představit odevzdávání peněz či jídla, bití oběti, zavírání do popelnic atp. Na úrovni psychického ponižování jde o provádění ponižujících úsluh či rituálů, nucení ke svlékání, zesměšňování, ponižování apod. Nesmíme opomenout ani pouhé vyhrožování a destruktivní útoky proti hmotným věcem oběti, jako jsou jejich krádeže nebo ničení, polití šatstva apod.

Za šikanu lze považovat i vyčlenění jedince z kolektivu a jeho následná sociální izolace. Projevy šikany se již objevují na základních školách. Dále je za rizikové prostředí vzniku šikany považováno takové místo, kde je snížena možnost obrany oběti. Takovými místy jsou např. internáty středních škol a učilišť, věznice, vojenská kasárna. Zde musí oběť setrvávat bez možnosti úniku před agresory. Proto bývají konce těchto případů tragičtější než v prostředí, kam oběť pouze denně dochází, ale alespoň na nějakou část dne před násilníky uniká do vlastního prostředí.

Šikanující má zpravidla nad obětí výraznou fyzickou převahu. Je neukázněný, s potřebou se předvádět a dokazovat svou převahu nad ostatními. Bývá necitlivý a bezohledný. Pocity viny za projevenou agresi neprožívá, protože nemá dostatečně vyvinuté svědomí. Má zvýrazněnou potřebu sebeprosazení, kterou buď nemůže uspokojit v jiné oblasti z důvodu omezených schopností, nebo má návyk řešit všechno násilím. Bývá podprůměrným žákem. Jeho sklon k agresi je propojen s podezřívavostí vůči svému okolí. Jedinec podezírá druhé z toho, co má tendenci dělat sám.

Oběti šikany jsou často něčím nápadné. Často jde o jedince slabé tělesné konstituce, plaché, tiché, s vadami kosmetickými nebo vadami řeči či jiné rasy. Ostatní je považují za zakřiknuté, samotářské, nesympatické nebo se uchylují k pocitovému konstatování, že „je nějaký divný“. Šikanující jsou často vyprovokováni chováním oběti, které je však většinou nevědomé a oběť netuší, že svým chováním může vyvolat agresi druhých. Šikana vykazuje vysokou latenci. Oběti velmi často doufají, že jde o přechodnou záležitost. Snaží se útoky vydržet nebo se unikají do nemoci, do jiného kolektivu apod. Nejsou přesvědčeni o tom, že jim lze pomoci z vnějšku. Někdy je tento postoj výsledkem

zkušenosti s nečinností kompetentních osob. Osobně jsem se setkal s případy bagatelizace ze strany pedagogického personálu nebo dokonce snižováním společenské nebezpečnosti šikany policisty, a to i přesto, že skutek jednoznačně vykazoval skutkovou podstatu trestného činu vydírání a útisku. Tyto postoje pak vytvářejí veřejné mínění k věci a oběť se právem cítí bezbranná, zatímco agresor je ve svých postojích pasivně podporován.

5.6. Sebevražedné jednání

Mezi poruchy chování lze zařadit i další závažné sociálně patologické jevy. Jako nejdestruktivnější bych označil sebevražedná jednání a zneužívání návykových látek, tzv. drog. U problému sebevražedných tendencí jde o sebezničení sebe sama. Jedná se o úmyslné konání za účelem dosáhnout vlastní smrti. Jedinec je bez ohledu na sociální normy natolik subjektivně motivován, že překoná pud sebezáchovy a usmrtí se. Zničení vlastní biologické existence může být vnímáno jako absolutní řešení životní krize, jako únik od něčeho zatěžujícího a traumatizujícího nebo naopak jako získání něčeho (například vlastní smrtí potrestat někoho druhého). Motivy a okolnosti vedoucí k suicidálnímu jednání jsou rozličné.

Vágnerová (1999 a, s. 238) definuje sebevražedné jednání jako: „násilné jednání charakteristické úmyslem dobrovolného zničení vlastního života. Může být dokonané, ale často jde nakonec o pouhý pokus.“ Podstatným znakem sebevraždy je vlastní „svobodné“ rozhodnutí sebevraha. V případě, kdy si jedinec nedostatečně uvědomuje dopad svého činu, nemůžeme hovořit o sebevraždě. V tomto případě se jedná o tzv. sebezabití. Jde o zavření vlastního bytí, ale bez vědomého úmyslu zemřít. Většinou jde o lidi, kteří nedokázali zhodnotit dopad svého činu a mnohdy se ani nepokoušeli zabít. Jsou to například úmrtí, kdy člověk jedná v afektu, nebo jej k sebevraždě vede halucinace při psychóze či při intoxikaci. Za sebevraždu nelze považovat ani sebezničení, které samo o sobě není cílem jedince. Má v úmyslu dosáhnout něčeho jiného. V takových případech hovoříme o sebeobětování. Člověk se svobodně rozhodne ukončit svůj život ve prospěch hodnot, které pro něj mají v daný moment vyšší cenu než jeho vlastní život.

Sebevražda i sebeobětování jako krajní forma lidského jednání vyjadřují lidskou schopnost vyjádřit vědomým sebezničením určitý hodnotový postoj.

Při práci s mládeží se v praxi nejčastěji setkáváme s tzv. demonstrativním pokusem o sebevraždu, kdy se jedná o nápodobu suicidiálního jednání. Toto chování má za úkol zastrašovat a manipulovat okolím. Jedinec chce dosáhnout nějakého cíle. Dítě si tak řeší aktuální zátěž (např. hádka s rodiči, konflikt s vychovatelem, záškoláctví atd.). Takto jednající osoba se ve skutečnosti nechce usmrtit, pouze potřebuje u svého nejbližšího sociálního okolí vytvořit dojem, že tak skutečně chtěla učinit. Autoři Jedlička, Kořa (1998, s. 153) uvádějí některé skutečnosti, kterými je demonstrativní pokus o sebevraždu typický. Jde o „snahu jedince profitovat z inscenované situace. Jsou voleny takové prostředky a místo činu, které jsou příhodné k záchraně. Již při přípravě se předběžně kalkuluje s něčí pomocí a intervencí okolí. Většinou se objevují i prvky okázalosti a teatrálnosti.“ Většinou bývají tyto případy často odhaleny a dochází ke zpevnění tohoto jednání, a to tím, že dítě skutečně dosáhne svého cíle. Blízké okolí se obává o život dítěte, a proto ustupuje. Objevují se však i případy, kdy dochází k nějaké nepředpokládané události, se kterou mladý člověk nepočítal (např. nezletilá dívka pozře větší množství léků před obvyklým příchodem rodičů domů, ale rodiče se zdrží z důvodu dopravní situace.) Pak i tyto případy končí tragicky.

Na rozdíl od demonstrativního pokusu jsou sebevražedný pokus či sebevražda míněny vážně. Jde o zoufalou potřebu člověka vymanit se ze společnosti. Autoři Jedlička, Kořa (1998, s. 153) uvádějí: „Za suicidiální jednání jsou považovány sebevražedný pokus (tentamen suicidii) a dokonaná sebevražda (suicidium). V obou těchto případech jde o vážně míněnou autodestruktivní aktivitu, jejímž cílem je ukončit život.“ Jak v případě dokonané sebevraždy, tak v případě pokusu o ni, chce jedinec skutečně zemřít. Pokud se jedná o pokus o sebevraždu, pokouší se sebevražedník volat o pomoc směrem ke společnosti. Výše zmiňovaní autoři (tamtéž, s. 154) uvádějí: „Jsou zde totiž přítomny faktory, které nestojí zcela pod kontrolou sebevraha, především prvek naděje, že souhrou okolností dojde k záchraně. Proto je skryté přání přežít přenecháno osudové náhodě. Jestliže přes vědomé odhodlání zemřít bude sebevrah na poslední chvíli zachráněn, značí to pro něj, že má zůstat na živu.“

Motivace k sebevražednému jednání bývá různorodá. Lze však obecně konstatovat, že čin obvykle nevzniká nečekaně a náhle. Sklon k suicidiálnímu jednání se většinou po určitou dobu rozvíjí. Vágnerová (1999 a, s. 246) tento vývoj rozděluje do tří etap.

1. Člověk je pod vlivem určitých zátěží, uvažuje o jejich řešení a jednou z možností se mu začíná jevit sebevražda. Suicidální tendence existují zatím jen na symbolické úrovni, v rovině úvah a představ. Mnozí lidé v této fázi o sebevraždě i mluví.
2. Sebevražedná tendence nabývá konkrétnější podoby. Jedinec sebevraždu jako řešení svých problémů akceptuje a začíná uvažovat o způsobu, jak ji uskutečnit.
3. Třetí fází je uskutečnění tohoto úmyslu, reálné sebevražedné jednání.

Motivy pro sebevraždu se v člověku střádají a jejich vyvrcholením, tedy spouštěčem sebevraždy, může být i bezvýznamná událost. U některých jedinců může být suicidální jednání reakcí na nepřiměřeně vysokou zátěž, kterou nejsou schopni zpracovat. Častěji to bývá u lidí, kteří do té doby nezažili větší problémy, a proto nemají dostatečné kompetence pro jejich řešení. Škála pro výběr řešení se jim omezuje. Co však spojuje většinu jedinců, kteří se dopouštějí sebevražedného jednání, je pocit omezení vlastních pozitivních životních možností. Nevidí východisko ze své situace a uzavírá se jim jejich budoucnost. Na základě tohoto prožívání se mění sebehodnocení bilancujících. Jedinci mívají pocity méněcennosti. Mají představy, že svou aktuální situaci nemohou zvládnout jinak. Sebevražda může být aktérem vnímána jako jediné možné řešení nebo jako ochrana vlastní identity před jejím dalším znehodnocením. Motivem sebevraždy může být také pomsta blízkému okolí nebo takové konání vyjadřuje agresi proti sobě samému, případně jde o útěk z nesnesitelné situace.

Nejdramatičtější je vnímána sebevražda u mladých lidí, kteří svým činem zmaří své možné perspektivy. Jejich počínání je zvláštní jejich nezralou osobností, nedostatkem životních zkušeností, nevyhraněností jejich postojů, sníženou odolností vůči zátěži, sklonem ke zkratkovitému jednání, nezřetelností jejich hodnotových vztahů. Jedlička, Kořa (1998, s. 155) uvádějí, že nejčastějším příčinou sebevražedných pokusů u dospívajících jsou narušené mezilidské vztahy v rodině a školní neúspěšnost. Většinou jde mezi mladými lidmi o dva základní podněty k sebezničujícímu konání. Dítě chápe svoji osobu jako méněcennou do té míry, že tyto pocity otevírají nenávisť k sobě samému. Jedinec může dojít k závěru, že on sám je zdrojem negativních kvalit a jeho další setrvání v rodině či jiné sociální skupině ji poškozuje. Zejména pro dospívající je důležité jejich sebehodnocení ve vztahu k jiným lidem (rodina, vrstevníci). Druhým podnětem jsou neúnosné stavy, které dítě není schopno svými kompetencemi vyřešit. Jedná se například o zanedbávané či týrané děti.

Autoři (tamtéž, s. 157) prezentují výstup výzkumu, který poukazuje na to, že v souboru patnácti až dvacetiletých suicidiantů vystupují tyto společné charakteristiky:

1. pocházejí z rodinného prostředí se zvýšenou sociální zátěží,
2. objevuje se u nich zvýšená neurotičnost, dráždivost a nejistota, náchylnost k iracionálním obavám a pocitům viny,
3. příznačná je i snížená sebekritičnost nebo naopak nekritičnost k vlastnímu jednání,
4. objevuje se malá vytrvalost, submisivita a snížená dynamogenie,
5. velká uzavřenost je provázena nízkou sociabilitou,
6. sexualita je buď předčasná a provázená častou promiskuitou nebo naopak chybí zcela zájem o soby druhého pohlaví.

Mezi častými motivy sebevražedného jednání mladých lidí se objevují vztahové problémy s nejbližšími lidmi, jako jsou rodiče, partneři. Dále se vyskytuje školní neúspěšnost, konflikty ve škole s pedagogy či vrstevníky (i ve smyslu šikany), sexuální a erotické problémy, odmítavý vztah k vlastní osobě způsobený nějakým hendikepem či pocitem nedostatečnosti. V neposlední řadě jde o pocity osamělosti, prázdnoty. Jedinec nespátřuje ve svém životě smysl. Je sociálně nezařazen.

Nejpodstatnějším zjištěním pro potřeby prevence je to, že většina jedinců se sebevražednými sklony neusiluje primárně o sebezničení, ale chtějí žít. Touží po změně, po šťastném životě s perspektivou otevřené budoucnosti. Vágnerová (1999 a, s.253) k tomu uvádí: „Nejcennějším přínosem v oblasti prevence sebevražednosti bylo zjištění, že u naprosté většiny lidí ohrožených sebevražednými sklony nepřevládá snaha zemřít, ale touha žít a potřeba naděje na záchranu života. Společným znakem těchto zoufalých jedinců, trpících pocitem beznaděje, je jejich osamocenost, respektive ztráta kontaktu s okolím, které by jim mohlo pomoci. Proto jsou velmi užitečné linky důvěry“.

Vzhledem k závažnosti výše popisovaného jevu se pokusíme v empirické části této práce zachytit četnost jevu ve sledovaném vzorku.

5.7. Drogová závislost

Již od pradávna lidstvo využívalo drogy k různým účelům. Je lépe užívat termín návykové látky, ale slovo droga je kratší, častěji se užívá a tudíž je praktičtější. Drogy se používaly a používají při léčbě nemocí, při různých náboženských rituálech apod. Tyto

společností akceptované formy užívání však nepřinášejí zásadní negativa. Naopak přesný řád a pravidla při použití drogy zajistily pozitivní přínos. Avšak moderní doba sebou nese porušení těchto norem a přichází s nezřízeným „braním“ těchto psychoaktivních přírodních či syntetických látek. Člověk se snaží najít možnost uniknout z aktuální nepříjemné situace, dosáhnout pocitů štěstí, pohody, síly a zvláštních schopností, fantastických zážitků, inspirace apod. A právě droga tyto pocity a prožitky dokáže poskytnout s relativně minimálním vkladem uživatele. Z krátkodobého hlediska droga zbavuje starostí, člověk na ně zapomíná, vytrácí se strach, nejistota, sebehodnocení se zvyšuje. Po určité době se začínají objevovat negativa související s užíváním návykových látek. Zvláště u mladého člověka s nedostatkem zkušeností a nevyzrálou osobností bývá riziko závislosti značné. Dlouhodobé zneužívání drog vede k destrukci lidského života a později i k rozkladu osobnosti jedince.

Za drogu lze považovat látku, která po aplikaci (injekčně, inhalací, požitím) změní na čas psychický stav jedince. Jeho prožívání je naprosto jiné, odlišující se od objektivní reality. Motivy, které vedou lidi ke zneužívání drog, jsou rozmanité. Vágnerová (1999 a, s. 288) uvádí, že užíváním psychoaktivních látek potřebují lidé vyřešit problémy, uniknout stresovým situacím a frustracím, potřebují uvolnit zábrany. Prostřednictvím drog se snaží dosáhnout slasti, uspokojení, které není jinak dosažitelné, resp. není běžně dostupné. Zde dodejme, že dosažení uspokojení prostřednictvím drog bývá kompenzačního charakteru. Někteří jedinci potřebují uniknout stereotypu, nudě, potřebují získat pod vlivem drogy inspiraci. Jeden z důvodů pro užívání drog je také nutnost sociální konformity, uchování sociálních vztahů, potřeba být akceptován skupinou nebo subkulturou, v níž užívání drogy patří ke standardu.

Zneužívání psychoaktivních látek vede k akutní intoxikaci, k psychickému nebo somatickému poškození, např. deprese po těžkých stavech opilosti, v důsledku opakovaného užívání drogy, kdy ještě není vytvořena závislost. Nejzávažnějším důsledkem je vytvoření závislosti na užívání drogy. Závislost lze charakterizovat jako stav, kdy jedinec drogu potřebuje pro své přežití, a to z biologického nebo psychologického hlediska. Vágnerová (1999 a, s. 289) definuje syndrom závislosti jako: „soubor psychických (emočních, kognitivních a behaviorálních) a somatických změn, které se vytvoří jako důsledek opakovaného užívání psychoaktivní látky. Závislost představuje životní styl zaměřený na drogu. Závislost se může vytvořit jak na úrovni biologické, tak na úrovni psychické“. Abychom mohli hovořit o závislosti, musí se její

příznaky projevovat delší dobu. Vágnerová uvádí minimální hodnotu 12 měsíců. Mezi příznaky závislosti lze zahrnout silnou potřebu získání a užívání drogy, neschopnost kontroly a sebeovládání ve vztahu k jejímu užívání. Dalším příznakem je abstinenci syndrom, který se projevuje při snížení dávky nebo při abstinenci. Potřeba drogy je pro jedince zásadní. Vzhledem k tomu, že se stala droga nejdůležitější hodnotou jeho života, dochází ke ztrátě jiných zájmů a ostatní potřeby ustupují do pozadí. Závislý člověk vynaloží mnoho času a energie, aby získal potřebnou dávku. Závislost se vytváří na dvou základních rovinách, dle rozdílného působení jednotlivých drog a také podle individuálních schopností každého organismu. Jedná se o rovinu biologickou, kdy se vytváří somatická závislost. Organismus se adaptuje na drogu. Zvyšuje se tolerance k droze a při jejím vysazení se objevuje abstinenci syndrom. Organismus reaguje, jako by bez potřebné látky nemohl přežít. Druhou rovinou je rovina psychická. Zde znamená závislost potřebu užívat opakovaně nebo trvale drogu k vyvolání příjemných prožitků a k odstranění nepříjemných a zatěžujících pocitů. Vzhledem k tomu, že mu droga přináší uspokojení, vytvořil si na ni návyk.

Droga je nebezpečná pro člověka, a zejména pro mladého člověka, tím, jak dokáže přeměrovat, zničit lidský život. V závislosti na „braní“ začnou konflikty v rodině, ve škole či v zaměstnání. Mění se duševní činnost jedince, a to jak jeho nálady, vnímání a chování, tak i stavy vědomí. Reakce bývají nepřiměřené. Závislý člověk je nespolehlivý, sobecký k potřebám ostatních lidí. Nejprve dochází ke ztrátě zaměstnání či školy a s prohlubujícími se problémy (jako jsou krádeže v rodině atp.) ztrácí mladý člověk postupně i rodinu. Člověk závislý na droze se stává pro rodinu přítěží. Rodina často rezignuje po té, co vyčerpala jí dostupné prostředky ke změně a záchraně svého člena. Mnohdy závislý člověk z rodiny odchází sám nebo jej musí rodina „vyhodit“. Nachází se tzv. na ulici, v subkultuře, která také bere drogy a žije se trestnou činností, prostitucí nebo žije za pomoci silné záchytné sítě sociálního státu. Tak se uzavírá cesta zpět k pozitivnímu životu. Autoři Jedlička, Kořa (1998, s. 131) uvádějí k důvodu, proč užívají mladí lidé drogy toto: „Výzkumy v západních státech uvádějí jako důvody sociální odcizení, fascinaci neobvyklostí zážitku, přímý vliv vrstevníků a přátel. Životní apatii, touhu po úniku z tíže každodennosti, nedostatečnost sebeidentity a snahu dosáhnout životního potěšení. Na počátku bývá nejen zvědavost, ale i touha zlepšit si náladu, vyřešit některé životní konflikty, zahnat nudu plynoucí z nedostatků podnětů. Roli zde může sehrát i touha být nápadný či na sebe upoutat pozornost. Za poměrně okrajové se považuje užití drogy jako formy svérázného protestu a pro účely tvorby či zvýšení výkonnosti. Tyto

výchty zpravidla obcházejí vysoce problematické postavení mládeže v industriální společnosti a evidentní absenci stabilního systému hodnot“. A právě rozvoj závislostí poukazuje na krizi hodnot, která předběhla nástup drogových závislostí, čímž vstupuje možnost zneužívání drog na předem připravené pole. Zejména selhává tradice a rodinná výchova. Pokud se nenaučí dospívající dítě řešit životní konflikty a problémy pozitivní formou, byť i obtížnou, nabude droga jako východisko z problému na významu, stane se jak přeceňovanou, tak podceňovanou. A kde jinde než v rodině může dojít k nejintenzivnějšímu učení - jak úspěšně zvládat krize? Pokud dochází k narušení rodinných vztahů a rolí, dochází i k ohrožení dětí patologickými závislostmi. Nejsou v nebezpečí děti z dysfunkčních rodin, které se nemohly od svých rodičů naučit správná řešení problémů, ale jsou ohroženy i děti z hyperprotektivních rodin, které se také nenaučily řešit životní trable, avšak ze zcela jiných důvodů. Tyto děti byly svými rodiči nad míru ochraňovány tak, že si nestihly vytvořit správné vzorce chování. Jsou tak nepřípraveny na zvládání životních nároků a stresů.

Pro současnou rodinu z výše uvedeného vyplývá potřeba nejen naučit děti rozpoznat negativní jevy ve společnosti, jakými jsou i patologické závislosti a jak jim čelit, ale především snažit se o smysluplnou životní orientaci dětí.

5.8. Problémy spojené s delikventním chováním a penitenciární péčí

Střet se zákonem a následné uvěznění mladého člověka považují za jedno z nejvýraznějších společenských stigmat. Dostane-li se mladistvý do výkonu trestu odnětí svobody, je zřejmé, že jeho chování je v takovém rozporu se sociálními normami, že jeho pobyt na svobodě je nepřijatelný. Zabýváme-li se v praxi podrobněji těmito případy, dojdeme k závěru, že uvěznění mladého jedince podmiňuje mnoho důvodů, které jsou individuálně odlišné. Pokud se však budeme snažit vyhledat nějaké společné principy čteněji se opakující, dojdeme k závěru, že páchaní trestné činnosti a následné uvěznění je ovlivňováno třemi oblastmi.

Prvním okruhem je rodina, přesněji schopnosti rodiny, zejména citové. Podstatné je, jak se rodina chová k mladému odsouzenému po dobu výkonu trestu a bezprostředně po návratu. Je ještě přijímán? Má se kam vrátit? Nezanevřeli na něj rodiče a ostatní příbuzní? Udrhuje s ním někdo z rodiny ve věznici kontakt?

Druhou oblastí, která ovlivňuje kariéru mladistvého odsouzeného je uplatnění ve společnosti. Člověk se může uplatňovat dvěma způsoby - buď úspěšně nebo neúspěšně. Lidský úspěch je podmíněn velkým počtem faktorů. Schopností rodiny, dále například dosaženým vzděláním, charakterovými vlastnostmi jedince, příležitostmi atp. Jedná se o komplex navzájem propojených vztahů. Pokud je seberealizace mimo představu mladého člověka a nezdár se stává běžnou součástí života, ztrácí výhled do pozitivní, otevřené budoucnosti. Nemá kladný životní program a jeho dosažení je velmi obtížné nebo, alespoň pro něj, subjektivně nepředstavitelné.

Třetím jevem, který má vliv na patologické chování dítěte s jeho následným uvězněním v mladistvém věku, je krize tradiční autority dospělého. I tento okruh souvisí přímo s rodinou, protože na prvním místě mezi autoritami dítěte je rodič, dále jsou to ostatní dospělí, kteří v nějakém vztahu vstupují do interakce s dítětem. Může to být učitel, vychovatel, duchovní, trenér či jiný vedoucí volnočasové aktivity.

Vzhledem k tomu, že uvěznění jedince považujeme (vedle sebevražděného jednání a zneužívání drog) za další velmi závažnou zátěž jeho budoucího života, budeme se touto problematikou zabývat blíže, a to i v empirické části.

Dopouští-li se jedinec trestného činu, lze toto jednání lépe popsat mimo právní slovník, a to pojmem delikvence. Jde o porušování právních norem. Toto jednání je společností považováno za tak nežádoucí, že se musí proti němu bránit, přesně definovaným systémem sankcí. Někteří delikventi, a lze říci, že většina recidivujících, mají narušený způsob uvažování o svém jednání. Dokáží o svém cíli racionálně uvažovat, avšak nejsou schopni se poučit ze stále stejných chyb a nedokáží nahlédnout následky svého počínání. Zpětná vazba pro ně nemá význam. Dopouštějí se opakovaně stejného trestného činu, za který jsou opět uvězněni. Recidivisté pak přijímají pobyt ve výkonu trestu odnětí svobody jako životní styl. Pobyt ve vězení k němu patří. Již na změnu ve svém životě rezignovali a nejsou schopni svoji situaci řešit jinak. A právě zde má společnost zásadní úkol, jak těmto stavům předcházet. Lze konstatovat, že je neumí řešit. Význam trestu odnětí svobody je v tom, aby byl člověk škodící společnosti vyloučen a dále nepáchal trestnou činnost. Dalším úkolem je potrestání a případná resocializace jedince. Je však pravdou, že u lidí, kteří pokládají pobyt ve vězení za běžný jev v životě, dochází pouze k jejich izolaci, takže účel trestu či působení na ně ve smyslu změny jejich

přístupu k životu se mívá účinkem. Mylně se má stále za to, že omezení osobní svobody je v případě recidivujících řešením.

Mezi typické znaky motivace směřující k naplnění potřeb delikventních osob patří jejich nezdrženlivost. Své aktuální potřeby vnímají jako neodkladné. Jedinec své chování nedomýšlí. Dalším výrazným znakem těchto lidí je jejich egocentrismus a z něj vyplývající subjektivizace veškerých norem. Vágnerová (1999 a, s. 419) uvádí čtyři základní osobnostní faktory, které mohou mít pro rozvoj delikventního chování význam:

1. Úroveň emoční – nepřátelský postoj ke světu, tj. hostilita
2. Úroveň zformování svědomí: nedostatečně rozvinuté svědomí
3. Úroveň sociální reaktivity: impulzivita, která je spojena s nedostatečným sebeovládáním.
4. Úroveň sebeprosazování: asertivnost až agresivní prosazování vlastních cílů.

Vlastnosti, jako je sobeckost, chladnokrevnost, necitlivost, fyzická zdatnost, zvyšují riziko delikventního chování, avšak na druhé straně mohou směřovat ke společenskému úspěchu. Ani potřeby delikventů nemusí zásadním způsobem vybočovat od potřeb ostatní společnosti. Problém však je v tom, jaké formy volí pro dosažení cíle. Způsob, jak své potřeby uspokojují, je společensky nepřijatelný. V momentě, kdy se dostává jedinec do role obviněného, dochází ke změně v uvažování, prožívání i chování. Člověk se cítí ohrožen procesem trestního řízení, což vyvolává značnou zátěž. Zatěžující je i strach z neznáma, nejistota z budoucnosti, úzkost. Ještě neproběhl soud a on nezná možný výsledek. Na základě těchto stavů se aktivují obranné mechanismy, které se mohou projevit vědomou lží a zapíráním nebo může docházet k vytěsnění traumatizujících zážitků, z kterých je obviněn. Dokonce na základě vytěsnění si jedinec ani nemusí uvědomovat, že jeho výpověď je odlišná od reality.

Je možné, že určitou roli při vzniku delikventního chování hraje dědičnost, ale je zřejmé, že podstatný vliv na vytvoření kriminálního jednání mají sociální faktory. Praxe potvrzuje, že správné výchovné postupy mohou mnohé ve vývoji jedince napravit. Autoři Jedlička, Kořa (1998, s. 105) k problému uvádějí: „U nejnarušenejších, kteří se opakovaně dopouštějí asociálního či antisociálního jednání, bývá zjišťována značná výchovná zanedbanost. To podporuje názor, že děti se delikventy nerodí, nýbrž se mravně narušenými jedinci stávají, a to zpravidla v důsledku nepříznivých životních, zejména pak výchovných podmínek. Základy závadové činnosti jsou však pokládány již v rodinném

prostředí. Rodina má zjevně rozhodující vliv na dospívajícího a je schopna vhodnou výchovou korigovat, odstraňovat či ovlivňovat vývoj vrozených sklonů“.

Mezníkem kariéry delikventního chování jedince je první výkon trestu odnětí svobody. Máme za to, že i přes předpoklad právních norem, že trest odnětí svobody je pouze odmítnutí určitého protispolečenského chování, projevuje se zavržením člověka. Osoba, která se protispolečensky chová tak, že je za takové jednání uvězněna, je ze společnosti vyloučena, získává roli kriminálního. Dochází k závažné sociální stigmatizaci. Takto potrestaný jedinec ztrácí zaměstnání, odmítá ho rodina, případně se mu rozpadá manželství. Často přichází o bydliště, ztrácí širší sociální vztahy a po delším pobytu ve vězení pozbývá svých návyků a dovedností. Všechny tyto faktory mohou velmi ztížit opětovné zařazení jedince do společnosti po odpykání trestu. Je však také nutno zdůraznit, že někteří odsouzení na svobodě žádoucí dovednosti a návyky nikdy neměli. Odsouzený příchodem do vězení ztrácí svobodu a další související potřeby. Běžný život je značně odlišný od prostředí vězení. Vězeň dostává roli trestaného, který je vyloučen ze společnosti. Většinu ostatních rolí, které měl na svobodě, ztrácí. Zbývá mu podrobit se vězeňskému systému a být pasivním objektem jeho působení.

Nejpálčivěji pociťuje potrestaný ztrátu kontaktu s rodinou, přáteli a běžnou společností. Stresové a frustrační faktory se dotýkají především obav o ztrátu přízně svých nejbližších nebo obav o vytěsnění ze společnosti. Dalším důležitým problémem je ztráta sebekontroly, svobody, omezeno je vlastní rozhodování, dosavadní způsob života je zpřetrhán. To vede k pocitům úzkosti a depresivním náladám. Je důležité si uvědomit, že ve vězení je jejich překonávání obtížnější než na svobodě právě z důvodu omezených možností. Je zde platná úměra, že čím je trest delší, tím je pravděpodobnější další selhání jedince po propuštění na svobodu. Život ve vězení odsouzeného mění, avšak nelze říci, že pozitivním způsobem. Lze tuto proměnu nazvat spíše asimilací na vězeňské prostředí.

Vězení způsobuje nedostatek stimulace, který pak vede k poruchám myšlení a vůle. Problémy se objevují se ztrátou pozitivních vzorů nebo odloučením od nich. Vágnerová (1999 a, s.422) uvádí: „Trest odnětí svobody mění prožívání, uvažování i chování vězně. Vězeňské prostředí má své vlastní normy a pravidla chování více či méně odlišné od obecně platných norem. Ve vězení jsou užitečné jiné vzorce chování. Způsoby chování získané na svobodě vyhasínají – nejsou zde potřebné, někdy jsou dokonce nežádoucí a spoluvězni sankcionované. Adaptace na prostředí vězení zásadním způsobem mění

hodnoty, normy i vzorce chování, a stává se překážkou návratu trestaného člověka do společnosti“.

Výkon trestu odnětí svobody má svá specifika. Jedinec se socializuje do vězeňské komunity a přizpůsobuje se normám běžným ve vězení, adaptuje se na život ve vězení. Tento proces se nazývá prizonizace. Jev má dvě složky. První se nazývá institucionalizaci – jde o adaptaci na vysoce organizovaný život ve věznici. Adaptace vede ke ztrátě aktivit až k apatii, k úpadku většiny schopností. Člověk ztrácí schopnost smysluplného rozhodování. I po propuštění z výkonu trestu bude jedinec závislý na rozhodování jiných či na nahodilých impulzech. Druhá složka je označována jako ideologizace – jde o přijetí norem a pravidel vězeňského prostředí. Dochází k přijetí jiného hodnotového systému a ztotožnění se s minoritou. Skupinová identita jedince v jeho stavu povzbuzuje. Tento jev vede odsouzené k přesvědčení, že pobytem ve věznici nic neztratili. S tímto souvisí i další problém, a tím je míra pocitu viny odsouzeného za své jednání a prožívání oprávněnosti či neoprávněnosti svého trestu. Většina recidivistů pocit viny nemá. Mají za to, že za jejich problémy velkou měrou může někdo jiný. Nejsou schopni ani ochotni přijmout, že trest je důsledkem jejich činů. Za těchto okolností je však zjevné, že trest nemůže být počátkem nápravy.

Velmi často dochází k recidivě kriminálního chování po návratu jedince z vězení, kdy se má adaptovat na běžný život. Propuštěný si zvyká na pobyt na svobodě. V novém prostředí jsou kladeny zvýšené nároky na jeho samostatnost. Tato fáze je různě dlouhá, dle individuálních schopností jedince. U někoho může jít až o období dvou let. Na to, jak propuštěný zvládne své znovu začlenění do společnosti, má vliv jeho osobnost, jeho zkušenosti, motivace a kompetence, jeho odolnost vůči zátěži. Dále svoji podstatnou roli hrají i podmínky, do kterých se vrací. Zde jmenujme např. bydlení, možnost zaměstnání, zachované sociální vztahy apod.

6. ROZVOD JAKO RIZIKOVÝ FAKTOR VZNIKU SOC. DEVIACÍ

Každá lidská společnost se snaží o zachování sebe sama, tedy i o svoji reprodukci. Snad ve všech známých společnostech rodina tvořila a tvoří nejzákladnější a primární složku společenstva s úkolem zajistit další pokračování kultury. Obdobně i naše společnost považuje svou reprodukci a zajištění přenosu svých hodnot dalším pokolením

za tak významné, že obecné normy v této oblasti kodifikuje a stávají se součástí jejího právního řádu. Základním předpisem této oblasti je Zákon o rodině. Již v § 1 se hovoří o základní a nejdůležitější složce rodinných vztahů, a to o manželství. Ostatní vztahy, byť třeba mezi dítětem a rodičem, jsou druhotné, respektive z prvního poměru vyplývající. Přesněji řečeno, jsou až následné. V uvedeném paragrafu se říká: „(1) Manželství je trvalé společenství muže a ženy založené zákonem stanoveným způsobem. (2) Hlavním účelem manželství je založení rodiny a řádná výchova dětí.“ Tímto je jasně vytvořen rámec, potvrzený zkušeností předcházejících generací, pro vytvoření rodiny a následný zdravý vývoj dětí. Narozením dítěte do manželství vzniká rodina.

Konzumní způsob života a v naší době zdůrazněná hodnota individualismu vede ke změnám veřejného mínění i v oblasti vnímání trvalosti rodiny. Současní dospělí přemýšlejí o funkci rodiny jinak než dospělí dřívějších generací. Očekávají především uspokojení svých vlastních potřeb. Pokud ve větší míře nejsou jejich potřeby uspokojovány, rodiče se rozcházejí bez většího ohledu na okolí, zejména pak na děti.

Protikladem založení manželství je rozvod. Jde o zrušení veškerých vztahů mezi mužem a ženou, které byly manželstvím utvořeny. Každý rozvod má několik hledisek. Jde o stránku právní, sociální, etickou, emoční a psychologickou. Pokud uvažujeme o manželství s dětmi, jedná se zpravidla i o rozpad rodiny. Všichni účastníci rozvodu o něco přicházejí. Rozvádějící se manželé ztrácejí partnera, děti přicházejí o stálou přítomnost jednoho z rodičů (většinou otce), někteří aktéři musejí měnit bydliště, ztráty ekonomické jsou pravidlem, rozvedená žena je obvykle více zatížena provozem domácnosti, protože je na něj sama. Z. Matějček, Z. Dytrich (2002, s. 39) řadí rozvod mezi projevy tzv. sociální patologie. Jde o velmi zátěžovou etapu života nejen pro rodiče a děti, ale mnohdy i pro širší rodinu. Děti jsou pro svoji nezralost v této situaci nejohroženějším článkem. Rozvodem ztrácejí jistotu existence rodinné jednoty. Vzhledem k tomu, že rodina vytvářela hlavní složku jejich světa, vede její rozpad k otřesu celkové jistoty dítěte. Dítě zakusí zkušenost rázu – pokud se nemohu spolehnout na rodiče, nemohu se spolehnout již na nic. Tuto propast nejistoty prohlubují někteří rodiče tím, že snižují druhého rodiče. Taková situace vede k dezorientaci dítěte. Dítě je zmatené a neví, komu věřit a s kým se identifikovat.

Pokud je manželství po staletí nejúspěšnější institucí pro vytvoření optimálních podmínek k výchově dětí, proč tedy toto soužití rušit? Důvodů pro tento krok je

samozřejmě nepřeborné množství, avšak jaký je jeho smysl? Vždyť i přesto, že rozvod manželství má naštěstí ještě ve vnímání širší veřejnosti negativní nádech, tak je společensky uznáván. Začteme-li se do výše citovaného zákona, seznáme, že o pár paragrafů dále za vznikem manželství je upraven jeho rozvod. Jde o ozdravné opatření, které má ukončit závažné konflikty mezi manžely a ukončit tak problematické soužití partnerů za souběžného vytvoření nových životních perspektiv. Tento záměr se však podaří naplnit jen zřídka. Často se po rozvodu objevují nové problémy. Frustrace a stres pokračují i nadále prostřednictvím nekončících soudních řízení o určení styku dítěte s rodičem, který jej nemá právě v péči, ve sporech o výživné, majetek či bydlení. Mnohdy i opakovaně přichází dítě na vyšetření k soudním znalcům z oboru psychologie a příbuzných oborů. Zde je pak zjišťováno, ke komu dítě více tíhne a ono samo se má v rámci soudního řízení vyjadřovat, s kým spíše chce žít. Pochopitelně jde o velmi frustrující situace, kterými dítě prochází. Leckdy bývá i hromosvodem, přes který si rodiče tzv. vyřizují účty.

Rozvod většinou není záležitostí krátkodobou. Samotnému soudnímu řízení o rozvodu (které samo o sobě může probíhat velmi dlouho) předchází obvykle různě dlouhá krize manželství. Její průběh je často charakterizován střety partnerů, kteří nejsou schopni konstruktivní komunikace. Pod vlivem traumatizující situace se chování rozvádějících se partnerů zdá nenormální jak okolí, tak jim samotným, zejména nahlížejí-li na něj s časovým odstupem.

Z. Matějček, Z. Dytrich (2002, s. 39) uvádějí tři stádia rozpadu rodiny. Jedná se o manželský (rodinný) nesoulad, o počáteční stav manželské krize. Jde o rozpory, ve kterých jsou partneři prokazatelně neschopni najít vhodné kompromisy. Nedokáží více či méně důležité rozpory konstruktivně řešit. Tento manželský nesoulad, který je častým jevem, nebývá povětšinou rozkryt a přechází v méně případech v manželský (rodinný) rozvrat. Vzniká tak zásadní postižení některé ze základních rodinných funkcí (emoční, ekonomické, výchovné). Časovou podobu může mít tento jev dlouhodobou nebo akutní. V některé ze svých fází pak může přejít v rozvod. Rozvodem se rozumí právní ukončení manželského vztahu. Tento akt je na rozdíl od rozvratu manželství jasně dáván najevo podáním návrhu na rozvod k soudu prvního stupně. V mnoha případech se jedná do této chvíle o ryze soukromou, respektive rodinnou záležitost, ale ve fázi zahájení rozvodového řízení do celé situace vstupují další osoby a instituce, jako jsou soudy, právníci, sociálně právní ochrana dětí aj.

Téměř ve všech případech rozvodů strádají nějakou formou všichni účastníci procesu. Opět je nutno zdůraznit, že nejpostiženějším jedincem rozvodového řízení je dítě. Děti jsou podrobeny psychické zátěži, jejíž vliv a důsledek není zaznamenán včas ani blízkými lidmi dítěte. Dopad rozvodu se dokonce nemusí projevit v bezprostřední časové blízkosti, ale například až v pubertě či rané dospělosti. Z. Matějček, Z. Dytrich (2002, s. 40) se k této skutečnosti vyjadřují takto: „Co se ukazuje jako zcela jisté, je fakt, že rodinným rozvratem a rozvodem je výrazně ohrožen zdravý vývoj osobnosti dítěte, které rozvrat v manželství rodičů prožívá. Jak ukázaly četné výzkumy, neexistuje věk, ve kterém by dítě rodinným rozvratem netrpělo. Jde pouze o to, že reakce dítěte v určitých obdobích vývoje jeho osobnosti je různá podle věku a také podle pohlaví.“ Obecně lze však konstatovat, že rozvod rodičů vede ke ztrátě pocitu jistoty a bezpečí domova u každého dítěte v jakémkoliv věku. Je proto nutné tuto jistotu posilovat a dítě ubezpečovat, že v rodičích, i přes rozvod, má tuto jistotu stále.

M. Vágnerová (1999 b, s. 118) k tomu uvádí: „děti v této situaci vyžadují ve zvýšené míře pozornost rodičů a opakované potvrzování jejich lásky, občas reagují v rámci obranných tendencí regresí, tj. chovají se na úrovni mladšího věku, jsou dráždivější apod. Tyto děti reagují na rozvod jako na osobní zátěžovou situaci, protože pro ně je ztráta jednoho rodiče traumatem.“ Neblahý dopad rozvodu na dítě není dán jenom vlivem odchodu jednoho z rodičů z domova, ale také tím, že ve sporech mezi rodiči v období rozvodu oba ztrácejí dost často schopnost zvládat uspokojivě rodičovskou roli.

Odchází-li z rodiny jeden z rodičů, ztrácí se také potřebný model sexuální role. Dítě se identifikuje s osobou, která je k dispozici (dědeček, strýc, atp.) Pokud chlapec žije pouze s matkou bez substitučního modelu, identifikuje se s osobou opačného pohlaví. Obdobně však strádají i děti žijící s rodičem stejného pohlaví, protože jim také chybí model dospělého opačného pohlaví. To se projevuje později v nedobré orientaci v interakci mezi dospělými osobami opačného pohlaví. Viditelně výrazně ohroženou skupinou v tomto smyslu jsou chlapci vyrůstající pouze s matkou, případně ještě s druhou ženou (babičkou, tetou atd.). M. Vágnerová (1999 b, s. 119) uvádí: „Chlapci, kteří neměli možnost identifikace s mužským vzorem, neměli ani typicky chlapecké zájmy a projevy. Vzhledem k tomu nebyli pro své vrstevníky příliš atraktivní, ostatní chlapci si je příliš často nevybírali za kamarády. Na základě toho se dále prohluboval deficit jejich zkušeností.“

Rodič, který zůstane po rozvodu sám s dítětem nebo více dětmi, se nazývá osamělým rodičem. Riziko spočívá v tom, že osamělý rodič je nucen vytvořit roli tzv. univerzálního rodiče, do které musí promítnout jak složky mateřské role tak roli otce. Vzhledem k této víceúčelovosti rodiče mohou některá specifika daná osobností, pohlavím atd. ustupovat do pozadí. Následně se tyto osobité rysy neodrážejí ve výchově dítěte tak, jak by bylo potřeba. Osamělí rodiče vykazují navzájem jisté společné znaky. Marie Vágnerová (1999 b, s. 117) tyto podobnosti shrnuje a popisuje roli univerzálního rodiče. Role univerzálního rodiče bývá:

„a) Více dominantní, protože přebírá veškerou zodpovědnost a pravomoc,

b) Je emočně náročnější, protože osamělý rodič nemá oporu a pomoc partnera. Ví, že je na všechno sám. Již pouhé vědomí takové zátěže může působit jako stresující faktor a činit tuto roli subjektivně ještě obtížnější než je ve skutečnosti“.

Jako velmi častý důsledek rozvodu rodičů (ale i jiných výkyvů v rodině) se objevuje u dětí špatná školní výkonnost. Žák, který do období rozvodu dobře prospíval, má jakoby z ničeho nic zhoršené výsledky a známky. Díky dlouhodobě působícímu stresu se zvyšuje napětí a úzkost, v jejichž důsledku se dítě méně soustředí a pochopitelně vykazuje horší výkonnost. Mnohdy je zpětně za špatný prospěch trestáno. Vzhledem k neúspěchu dítě přestává mít o školu zájem a tím se neúspěšnost prohlubuje. Zejména u chlapců je další typickou reakcí na rozvod zvýšená agrese. Hoch jinak klidný se stává podrážděným, napadá spolužáky bez většího důvodu. Pro učitele se stává zlobivým, což se může odrazit i na ohodnocení jeho školní práce.

Po zátěžové situaci rozvodu často bezprostředně vznikají nové obtíže, a to s novým partnerem rodiče (rodičů). V praxi se setkáváme s případy, kdy dítě rozvod rodičů překonává bez zásadních zjevných změn v chování, ale náhle začíná zlobit, je agresivní, neučí se, chodí pozdě domů. Případně utíká z domova, ať již k babičkám, tetičkám či do party. Až při bližším zkoumání vyjde najevo, že podstata problému není v dítěti, ale někde hluboko v rodinných vztazích. Je zřejmé, že s narůstajícím počtem rozvodů přibývá počet nově založených manželství či družských soužití vzniknuvších z rozpadnutých vztahů. Jen velmi málo rozcházejících se partnerů chce po rozvodu zůstat samo. Převážně alespoň jeden z bývalého páru má snahu o založení nového vztahu. Rodiče uzavírají druhá manželství, pro děti nové „nevlastní“ rodiny. Z. Matějček (1994 b, s. 66) charakterizuje

nevlastní rodinu jako „rodinné společenství, v němž jeden z manželského páru je vlastním biologickým rodičem dítěte, kdežto ten druhý je dítěti biologicky cizí a tedy nevlastní“.

Při založení nové rodiny je třeba brát zřetel na to, že do systému rodiny vstupuje do té doby pro děti cizí osoba a stává se jejich vychovatelem. To má za následek řadu změn, a to jak pozitivních, a pokud bylo předchozí rodičovské soužití poznamenáno traumatizujícími zážitky pro dítě, tak i negativních. Dítě obtížně akceptuje autoritu nového rodiče nebo žárlí, nemůže se vyrovnat s rozchodem rodičů a viní z něho (mnohdy neoprávněně) nově příchozího. Dítě se pak různě brání, provokuje, bouří, zlobí. Někdy naopak se snaží vlichotit do přízně nového rodiče. Pokouší se získat ho pouze pro sebe.

Dalším závažným úskalím je to, že dítě má vedle rodiny doplněné o nového vychovatele (bývají doplněny rodiny otce i matky) ještě jednoho rodiče. Pro dítě potom vyvstává otázka, kam vlastně patří. Vzhledem k utváření vlastní identity je důležité, aby si dítě umělo na tuto otázku odpovědět. Dítě v jistém slova smyslu patří do rodin dvou. Děti si kladou mnohdy nejenom otázku „kam patřím?“, ale i „jakou mám pro koho hodnotu?“. K tomuto problému Z. Matějček (1994 b, s. 67) uvádí: „Otázka „vlastní-nevlastní“ se pro některé děti stává natolik závažnou, že zastíňuje všechno ostatní. Patří k tomu i konflikt tzv. dvojí loajality – tj. dvojí sympatie, přízně a oddanosti – na jedné straně k vlastnímu rodiči (třeba vzdálenému, málo známému a mnohdy idealizovanému nebo i úplně vysněnému), na druhé straně k nevlastnímu (přítomnému, každodennímu, známému, milému i náročnému, odměňujícímu i trestajícímu)“. Vnitřní konflikt dítěte dále vychází také z toho, že vztah mezi ním a vlastní matkou či otcem je založen zejména na emoční rovině bez rozumové kontroly, kdežto vztah k nově příchozímu vzniká bez potřeby dítěte a je mu předkládán rodičem zvenčí, a to bez jeho souhlasu.

Změny v dosavadním systému rodiny, které vznikly s novým příchozím, vytvářejí u dětí nejistotu a úzkost. Snaží se v nově nastalé situaci zorientovat a začínají si prověřovat nejenom nového rodiče, ale i rodiče biologického, s kterým žili doposud. Používají k tomu své dětské metody, mezi které nejčastěji patří provokace. Po svém vyzývavém chování pak hodnotí reakci dospělých (Co udělá, když ho budu ignorovat? Co udělá máma, až mi dá pohlavek? Jak se zachovají, když...?). Obvykle však takto dítě neuvažuje, ale na základě jeho chování je zřejmé, že pod prahem jeho vědomí tyto testy jsou. Pomocí jsou pro dítě kladné odpovědi na jeho „otázky“. Není nutno o věci s dětmi mnoho mluvit, ale je důležité, aby se dospělí chovali tak, že u nich najde jistotu a bezpečí.

Všechny vyjmenované otázky, jako i problém nové širší rodiny, vyžadují adaptaci na změny, a tím dochází k zatížení nervového systému dítěte. Pokud dojde k překročení adaptability, dochází k zjevným negativním projevům v chování dítěte. Nutno podotknout, že založení nové rodiny (nebo doplnění rodiny) a následné hledání optimální cesty pro soužití je velmi zátěžové i pro všechny dospělé členy nové rodiny.

7. RODINA JAKO OPORA PŘI PSYCHOSOCIÁLNÍM ZRÁNÍ

Jak je zřejmé z výše konstatovaného, rodina je nejdůležitějším prostředím pro zdravý vývoj dítěte. Je pro dítě nezbytná. Lze však problém hodnotit i opačně. Již při narození, při vstupu do rodiny, se jedinec připravuje na osamostatnění a odchod z ní. Vždyť už v batolecím věku, kdy počíná dítě lézt a později chodit, se začíná vzdalovat od matky na průzkum „neznámého“ okolí. Právě v tomto věku je charakteristické osamostatňování a uvolňování z různých vazeb. Dítě je dokonce schopno pohybu v prostředí, které mu nenahání strach, a to je považováno za symbol úspěšného vývoje. Již v této fázi, kdy je dítě ještě plně odkázáno na péči matky a svého nejbližšího okolí, je zahájen proces osamostatnění člověka. Můžeme tedy konstatovat, že z pohledu vývojové psychologie je rodina také důležitou oblastí vývoje jedince, avšak tato závažnost se s přibývajícím věkem mění.

V každé etapě lidského života je z rodinného života nepostradatelné něco jiného. Pokud je dítě kojencem či batoletem, jsou priority jasné. Vedle zabezpečení základních biologických potřeb je primární zajištění potřeby stimulace a s ní související potřeby učení, tedy získávání zkušeností. Rodiče i ostatní lidé mohou na dítě působit aktivně, upoutávat jeho pozornost a poskytovat mu tak významnější zkušenost. Sociální podněty jsou důležitější než podněty jiného charakteru. Např. citová vazba s matkou a další pozitivní emoční prožitky přímo spojené se sociální stimulací posilují u dětí potřebný pocit jistoty a bezpečí.

Rodina s předškolním dítětem

Tato vývojová fáze dítěte je považována za období iniciativy. Aktivita a sebeprosazení patří k zásadním potřebám tohoto věku. Přirozená činorodost a iniciativa

by měla být účelně regulována tak, aby nebylo bráno v potaz pouhé okamžité uspokojení potřeb dítěte. Nezbytnost poznání řádu světa s obecnou platností je u předškoláka velmi důležitá. Vágnerová (1999 b, s. 107) má za to, že: „ Dítě si postupně osvojuje základní normy chování, které mohou jeho aktivitu účelným způsobem regulovat. Normám chování se děti učí v návaznosti na rozvoj poznávacích procesů, protože je potřebují pochopit z hlediska kauzality.“

Většina dětí v České republice navštěvuje předškolní zařízení. Přednostně jsou volná místa v mateřských školách poskytována dětem jeden rok před započítáním povinné školní docházky. Současně matce odpadá povinnost stálé péče o dítě a tak může nastoupit do zaměstnání. Dochází tedy k výrazným změnám v chodu rodiny. Dítě navštěvuje zařízení, kde jsou jiná pravidla než v rodině. Poprvé dojde k prověření jeho psychologické výbavy v prostředí odlišném od rodiny. Nastává období srovnávání. Rodiče jsou dítětem srovnáváni s učitelkou. Porovnává samo sebe s ostatními dětmi v kolektivu, rodiny spolužáků se svoji vlastní. Dítě může zatěžovat skutečnost odlišnosti norem orientační rodiny se srovnávaným okolím.

Předškolní věk lze nazvat také dobou předjímání rolí, kdy se děti například při hře stávají těmi, jejichž role ponесou v dospělosti. Dochází také k velmi významné identifikaci s pohlavní rolí. Tu získávají na základě sociálního učení ve skupině vrstevníků a vlivu rodiny. Děti jsou od útlého věku rodiči hodnoceny jinak podle toho, zda jde o holčičku či chlapečka. Tím se jim zdůrazňuje jejich pohlavní role. Jsou posilovány ty projevy, které se od mužské či ženské role očekávají. Například k tomu dochází volbou hraček, oblečení, podporou způsobu vyjadřování či emočního projevu. U chlapců jsou zdůrazňovány vlastnosti vedoucí k nezávislému chování, jako jsou síla, dominance, soutěživost, sebevědomí. U holčiček jsou naproti tomu rozvíjeny vlastnosti, jako empatie, laskavost, jemnost. Přibližně ve čtyřech letech již všechny děti vědí, že jejich pohlavní identita je trvalá a neměnná.

Rodina školáka

Rodina je stále přirozenou součástí identity mladšího školáka. V této době vzniká na základě společných zážitků (výlety, návštěvy atd.) společná historie rodiny, která je významnou složkou při vytváření pocitu vzájemného rodinného soužití. Vytváří jedinečný a smysluplný rámec pro další společný život. Způsob trávení volného času rodiny je

jedním z ukazatelů její funkčnosti. Matoušek (1993, s. 62) se domnívá, že: „Funkční rodina si musí udržet alespoň nějaké společné činnosti ve volném čase, jichž se účastní všichni nebo alespoň někteří členové rodiny. Otázka „jak trávíte víkendy“ je nejrychlejší cestou ke zjištění funkčnosti rodiny.“

Dítě v mladším školním věku považuje své rodiče za samozřejmou součást svého světa. Naplňují mu potřebu učení, protože slouží jako model určité role, určitého způsobu chování. V tomto věku se posiluje tendence k identifikaci s rodičem stejného pohlaví. Rodiče, ale i ostatní dospělí, mají přirozenou autoritu, která je dětmi v tomto věku bez výhrad akceptována. Dochází také ke zpevnění rolí a komunikačních vzorců. Ke změně postavení dítěte v rodině dochází se zahájením povinné školní docházky a s novou rolí dítěte - školáka. Záleží na očekávání rodičů směrem k dítěti, jak novou roli dítěte chápou a jaký jí přiřkládají význam. Proto atmosféru v rodině v této době zásadně ovlivňuje postoj rodičů ke školní úspěšnosti jejich potomka. Matoušek (1993, s. 62) uvádí: „řada rodin fetišizuje školní výsledky a snaží se všemi prostředky dosáhnout toho, aby byly co nejlepší. K jednostrannému přetěžování dětí intelektuálními nároky může přispět ještě mimoškolní vzdělávání (výuka jazyků, doučování, tzv. zájmové kroužky). Jiné rodiny zase s předáním dítěte do péče školy rezignují na jeho kontrolu a ponechávají jeho výchovu tzv. ulici“.

Dítě v mladším školním věku je na rodiče, zejména na matku stále ještě vázáno zabezpečením běžných tělesných i duševních potřeb. Matka je součástí každodenního života dítěte. Její role se zdá zásadně nezměněná. Další variantou bezpečného vztahu je role otce. Otec slouží jako nositel informací a zkušeností z vnějšku z „neznámého a lákavého světa“, mívá v rodině větší autoritu než matka. Matka se často odvolává na tento vyšší stupeň autority.

Obecně lze říci, že dětem slouží vzájemná komunikace mezi otcem a matkou za model vztahu mezi mužem a ženou. V tomto věku je toto chápání umocněno právě předpokladem dětí o neměnnosti a trvalosti rolí. Vedle rodičů je významným prvkem pro vývoj školáka sourozenecký vztah. Mezi sourozenci dochází k vzájemnému ovlivnění jejich vývoje. Jde o přímou interakci, ale i o různé postoje, které mají k jednotlivým sourozencům rodiče. Vývoj dítěte se sourozenci ovlivňuje jeho pohlaví, věk, pořadí sourozenců, věkový rozdíl mezi dětmi. Některé osobnostní rysy a vzorce chování se dají předurčit z pořadí narození jedince.

Děti v kontaktu se sourozencem nabývají nových sociálních dovedností, které využijí v jiných vrstevnických skupinách, starší sourozenec se může stát pro mladšího modelem chování. Nástup do školy se odráží také na vztahu dětí v rodině. Každá sourozenecká role může mít jiný význam z hlediska nároků okolí na školní úspěšnost. Rodiče mohou děti mezi sebou srovnávat. Odlišnost požadavků na děti je dána takovými faktory jako jsou např. věk či pohlaví dítěte.

Rodina pubescenta

V této fázi vývoje dítěte dochází k nápadnému zrychlení odpoutání od rodiny. Důležitější než reálné odpoutání je pro dítě pocit autonomie. Dochází k narušení předchozí plné závislosti dítěte na rodiči. Dítě v pubertě má snahu o rozvoj své identity tak, aby byl odlišný od ostatních lidí. Usiluje o akceptaci své osobnosti jako samostatné bytosti. Při této snaze může dojít ze strany dítěte k popření všeho, co do současné doby platilo, co respektovalo. Takové chování však nemá dlouhotrvající tendenci. Emancipací jedince nedochází k zániku citové vazby k rodičům, ale pouze k její proměně.

Jistota a bezpečí, které jsou ve vazbě na rodinu zřejmé, se proměňují do symbolické podoby. Pubescent potřebuje mít jistotu, že se má v případě potřeby kam vrátit. Komplikací v dozrávání jedince může být objektivní zátěžová situace v rodině, jako je např. příliš autoritativní otec, alkoholismus jednoho z rodičů, rozvod rodičů atp. Může dojít až k nezdravému urychlení procesu osamostatnění. Dochází pak k odchodům ze škol, přerušování kontaktů s rodinou atd. R. Jedlička (2001, s. 117) uvádí: „Když začnou dospívající dosavadní vztahy v rodině hodnotit jako neuspokojivé, mají občas potřebu prosazovat se zvýšenou průbojností svou individuální nezávislost a svobodu. Velký důraz položený na emancipaci však může vyznít problematicky, jestliže vede k izolaci, ostentativnímu nezájmu o potřeby druhých, lhostejnosti a neplnění základních povinností vůči rodičům“.

Zvýšená kritičnost pubescentů ke světu dospělých, která je charakteristická pro toto životní období, se projevuje zejména v hodnocení rodičů. Dítě je svým způsobem rodiči zklamáno, již se mu nezdají tak všemocní a moudří jako dříve. Rodiče pozbývají své privilegované postavení. Dospívající dítě v této době akceptuje pouze to, čeho si váží a co považuje za významné. Vagnerová (1999 b, s. 277) uvádí dvě osobnostní vlastnosti, které

si cení pubescent u svých rodičů nejvíce: „Je to upřímnost a statečnost (kterou lze v tomto případě interpretovat jako schopnost vydržet, být věrný svému přesvědčení a svým zásadám). Společným znakem uvedených vlastností je určitá stabilita, spolehlivost a jednoznačnost rodičovského chování. V této podobě mohou eliminovat nejistotu pubescenta přinejmenším v interakci s rodiči a sloužit jako transformační zdroj jistoty a bezpečí“.

Přibližně v druhé polovině puberty začíná dospívající dítě činit pokusy se svou nově nabytou rovnoprávností. Závislost na rodičích nahrazuje vztahy s vrstevníky. Celková proměna identity dítěte v této životní fázi přímo souvisí s jeho nutkáním proměnit své postavení v rodině. Rodiče přijímají změny u svého dítěte rozporuplně. Na jedné straně chtějí, aby bylo dítě dospělé. Na straně druhé těžce nesou, že se dítě čím dál víc osamostatňuje. Vzhledem k této skutečnosti poskytují dětem protichůdné informace a ještě prohlubují znejistění dospívajícího, které je v této době značné. I pro rodiče je dospívání jejich dítěte ztrátou určité jistoty. Dochází ke změně ve vyváženosti rolí v rodině, a k ohrožení jejich autority.

Rodina adolescenta

V období adolescence vrcholí proces oddělení jedince od rodiny. Separační děj není projevem nesouhlasu s hodnotami, které rodiče představují, ale jde pouze o jejich přeměnu. Adolescent potřebuje sám najít jejich osobní význam na základě vlastní zkušenosti. V této fázi jsou rodiče modelem pro budoucí život dospělého. Kritikou způsobu života rodičů hledá pro sebe akceptovatelný způsob života. Situaci rodiny a rodičů vidí ze svého nekompromisního hlediska a nepřipouští si, že potřeby rodičů mohou být zásadně odlišné. Vágnerová (1999 b, s. 331) k tomu uvádí: „Adolescent respektuje normy, o nichž je přesvědčen, že jsou správné a tudíž musí být obecně platné. Zaujatost vyššími principy jej vede do pozice absolutisty, odmítajícího jakékoliv kompromisy. Podle těchto zásad posuzuje i chování rodičů. Jejich hodnoty a životní styl se mu často jeví ubohé a prázdné, jejich snažení nesmyslné, jejich vzájemné vztahy pokrytecké a neupřímné“.

Avšak ne vždy musí dojít k bouřlivému průběhu adolescence. Vzpouira mladého jedince není nutnou podmínkou zdravého osobnostního vývoje. Matoušek (1993, s. 63) uvádí: „Novější studie rodinných vztahů adolescentů ukázaly, že přes univerzálnost a

nevyhnutelnost některých druhů konfliktů (odchody a příchody, pořádek, účast na chodu domácnosti) ve většině rodin nedojde k vážné roztržce a v některých rodinách proběhne toto období docela nenápadně. Jen zcela výjimečně naruší dospívající dítě pouta mezi generacemi“.

Nastupující autonomie dítěte má za následek úplnou ztrátu nadřazeného postavení dospělé autority rodiče vůči potomkovi. Rodičům nastává dilema, kdy si uvědomují nutnost vzdát své autority, avšak jsou si vědomi toho, že zralost dítěte není ještě úplná. Snáze se přijímá fakt o dospělosti vlastního potomka na úrovni racionální než emocionální. V tomto smyslu se rodiče často považují za ty, kteří mají stále za dítě zodpovědnost.

Rodina opuštěná dětmi

Závěrečným cyklem rodiny je rodina bez dětí. S dospělostí dětí a s ní spojeným odchodem z domova mohou zakoušet někteří pocit prázdnoty nebo prožít přechodnou ztrátu smyslu života. Po orientaci v nové situaci docházejí rodiče k poznání, že se mohou věnovat zájmům a koníčkům, které dříve nemohl vykonávat z důvodu zvýšené péče o děti a rodinu. V popředí zájmu již nestojí rodina, ale profesní uplatnění a další sociální kontakty. Manželé také zjišťují, že mají jeden na druhého více času. Uplatnění nacházejí i jako pomocníci při výchově a péči o vnoučata. Někdy dojde k eskalaci konfliktu na základě odlišné hodnotové orientaci, která se v předchozím období zásadně neprojevovala v zájmu dětí.

Vývoj rodiny je ukončen úmrtím jednoho z partnerů. Obecně je známo, že ženy se dožívají delšího věku, proto je častější model, kdy žije sama žena. Starý člověk je přínosný pro svoji blízkou rodinu tím, že může tlumit některé konflikty mezi svými dětmi a vnoučaty. Vztah nejmladší a staré generace v rodině je méně problémový než mezi generacemi sousedními (rodič – dítě).

Závěrem této kapitoly dodejme, že naše společnost preferuje uctívání mládí a dětství. Starý člověk má svoji společenskou pozici vyčleněnu na okraji, pozbývá v současné kultuře vážnosti. Vysvětlení můžeme vidět v nevyjasněném světonázoru mnohých lidí. Pokud jsou konfrontováni s otázkou stárí, počínají si uvědomovat i problém smrti, kterým se zabývat nechtějí. Přitom již od počátku svého založení je rodina zásadně

ovlivňována biologickým vývojem všech jejích jednotlivých členů. Proto by měl být brán zřetel i na konečnou fázi rodinného soužití.

8. PŘÍPADOVÉ STUDIE

Pro ilustraci širokého spektra problémů, s kterými se může mladý člověk setkat a které mohou vést až ke střetu se zákonem, popíši některé kasuistiky, které vycházejí z mé praxe. Snažil jsem se zachytit ty případy, které mají některé společné ukazatele. Jedná se především o problémy ve škole a nefunkčnost některých úkolů rodiny. Ve třech případech páchají děti činnost jinak trestnou. Jirka B. je za toto svoje opakované chování potrestán odnětím svobody. Jedním ze shodných činitelů, které případové studie vykazují, je poměrně pozitivní vize budoucnosti.

Jitka T., při kontaktu s OSPOD věk 14 let, žákyně ZŠ, rodinné problémy, školní obtíže, záškoláctví, trestná činnost.

Matka: základní vzdělání, bez zaměstnání, v evidenci úřadu práce, příjem činí dávky sociální péče a dávky státní sociální podpory.

Otec: základní vzdělání, pracoval v dělnických profesích, v době kontaktu rodiny dlouhodobě bez zaměstnání, jeho příjem činí hmotné zabezpečení v nezaměstnanosti. Po rozvodu manželství uzavřel otec další sňatek, ze kterého se narodily tři děti. Otec se s dcerou Jitkou stýká zřídka. Většinou jde o návštěvu ze strany dítěte. Nezletilá je zdravá. V dětství prodělala žloutenku a ostatní běžné dětské nemoci. Jitka se narodila romským rodičům jako nejmladší z pěti dětí. Čtyři dívky a jeden chlapec. Po rozvodu byly děti svěřeny do výchovné péče matky. V době kontaktu se matka starala již pouze o Jitku. Sestry vedly samostatné domácnosti a bratr se zdržoval ve Slovenské republice u prarodičů ze strany matky, protože se vyhýbal trestnímu stíhání. Nezletilá Jitka byla na první pohled normální děvče, spíše uzavřená, v kolektivu třídy nenápadná, někdy až plachá. Jitčiny problémy vycházejí najevo v pátém postupovém ročníku ZŠ. Do té doby patřila k průměrným žákům. Přestala plnit školní povinnosti a objevily se časté jednodenní absence. Následně se zhoršil prospěch dítěte. Všechnu nepřítomnost ve škole Jitce omlouvala matka nebo zůstávala neobjasněná. Matka se dostavila do školy až po opakované výzvě. Avšak rozhovor s ní ani s dívkou věc nevysvětloval.

Následovalo vyšetření v pedagogicko-psychologické poradně se zaměřením na školní neúspěšnost, která mohla být motivem pro záškoláctví. Zjištěna úroveň rozumových schopností v pásmu průměru. Slabší prospěch má základ v nepodnětném výchovném prostředí. Nepotvrzuje se ani předpoklad, že by příčinou absencí byla skutečnost, že je Jitka jediným romským dítětem ve škole. Vyloučena je také případná šikana a další důvody na straně školy (jako je například neoblíbenost u některých pedagogů). V této době žila Jitka s matkou sama. Matka si našla nového partnera, se kterým trávila většinu času mimo domov. Během školní exkurze na výstavu šperků se nezletilá dopustila krádeže jednoho exponátu. Neomluvená absence dále rostla. Objevila se i několikadenní nepřítomnost dítěte ve škole, která je později matkou dodatečně omlouvána. Byla prokázána neoprávněnost matčiných omluv.

Objevila se podezření ze zneužívání drog. Zjištěno, že se dívka potuluje v nočních hodinách bez vědomí matky po městě. Po intervenci pracovníků OSPOD se chování dítěte zklidnilo, avšak matka zásadně svůj výchovný přístup nezměnila. Bezprostředně po stabilizaci školní docházky se obrátila žákyně na třídní učitelku s žádostí o pomoc. Dítě sdělilo, že matka není často v noci doma, přichází k ránu, a to zjevně pod vlivem alkoholických nápojů, nezajišťuje dostatečně základní potřeby dítěte, Jitka se musí starat sama o sebe. Podle vlastního vyjádření se matky bojí z důvodu nepřiměřených trestů za své výchovné prohřešky. V této době je již rodina sledována pracovníky OSPOD. Také třídní učitelka vede s matkou opakovaně sanační rozhovory. Je patrná skutečnost, že dítě je matce přítěží v jejím novém vztahu.

Matka odmítá pomoc poradenských pracovišť. Následně je na ni činěn represivní nátlak ze strany orgánu činných v trestním řízení a OSPOD. Matka uvedla, že nezvládá výchovu dcery a poukazuje na její poruchy chování (zejména tzv. toulání). U okresního soudu se domáhá nařízení ústavní výchovy nad dcerou. V průběhu řízení matka dceru opouští a odjíždí za svým partnerem na Slovensko.

Dívka pobyla krátký čas v rodinách svých sester. Ty se obávaly svého selhání při výchově sestry, z důvodu jejich výchovných problémů v nedávné minulosti. Na základě rozsudku okresního soudu byla nezletilá umístěna do dětského výchovného ústavu. Zde ukončila povinnou školní docházku a následně jí bylo umožněno studium na SOU obor zahradník. Po úspěšném absolvování učiliště byla dívka ještě před osmnáctým rokem podmíněně propuštěna do rodiny své nejstarší sestry. Podmínkou pro tento pobyt bylo

pracovní místo v blízkosti bydliště. Prostřednictvím OSPOD byl nezletilý zajištěn pracovní poměr v zahradnické firmě. Po měsíci zaměstnání svévolně opustila, do výchovného ústavu se již nevrátila, ale byla dlouhodobě na útěku. Po třech měsících byla náhodně zadržena příslušníky Celní správy při překročení hranice mezi ČR a SR. Vrátila se do výchovného ústavu. Krátce dosáhla dívka zletilosti a byla propuštěna. Ve výchovném zařízení strávila celkem tři roky. V průběhu ústavní výchovy se matka o dívku nikterak nezajímala a uzavřela nové manželství s občanem SR. Po ukončení ústavní výchovy odešla Jitka za matkou na Slovensko.

Později se dívka provdala za občana Francie romského původu, který pochází z ČR. Z manželství se narodilo jedno dítě, a to dcera. Žije nyní ve Francii, kde je její manžel zaměstnán v autoopravně. Dle dostupných informací jde o rodinu alespoň částečně funkční a stabilizovanou.

Milan S., při kontaktu 13 let, žák ZŠ, rodinné obtíže, výchovné problémy, skryté záškoláctví, specifické poruchy učení.

Narodil se v úplném manželství jako třetí ze čtyř dětí. Manželství rodičů stále trvá. Otec vyučen v oboru řezník, často bez pracovního poměru vlastní vinou, v současné době zaměstnán brigádně v zemědělském družstvu. Matka vyučena, dlouhodobě nezaměstnána, nevyvíjí ani aktivní snahu o zaměstnání. Oba rodiče požívají alkoholické nápoje způsobem vybočujícím z normy. Dva starší bratři již zletilí. Mladší z bratrů zaměstnán v zemědělské výrobě. Nejstarší bratr opakovaně pravomocně odsouzen, 1x ve VTOS. Nezletilý bratr Lukáš S., 9 let, žák ZŠ, v současné době společně s Milanem v dětském domově. První kontakt s rodinou při záškoláctví staršího bratra (nyní již zletilého), později umístěného z tohoto důvodu do dětského domova. V té době rodiče trestně stíháni za ohrožování mravní výchovy mládeže a otec byl současně stíhán za majetkovou trestnou činnost (podvody s pohonnými látkami v zaměstnání), nad výchovou dětí byl okresním soudem nařízen dohled. Rodina žila v bytě 3+1, vedení domácnosti na nižší úrovni, životní úroveň rodiny podprůměrná. Spolupráce s rodiči nedostatečná, zejména matka nejeví o děti zájem. Pouze zajišťuje chod domácnosti v nezbytné míře.

Milan se narodil ve 40. týdnu těhotenství, porod spontánní, hlavičkou, váha 2800g, měřil 50 cm., v dětském věku minimální nemocnost, v pěti letech prodělal plané neštovice, kuřák. Školní docházku zahájil v šesti letech na venkovské ZŠ, opakoval druhý ročník, škola pozoruje u Milana sklon kamarádit se se staršími, výchovně

problémovými spolužáky, přistižen při ničení školního majetku, následuje důtka ředitele školy, prospěch velmi slabý. Na základě dlouhodobé intervence OSPOD v rodině docíleno spolupráce otce a nezl. Milana s pedagogicko-psychologickou poradnou. Zjištěna dyslexie a dysortografie. Se školou spolupracuje v minimální míře pouze otec, matka se o syna nezajímá.

V průběhu povinné školní docházky často omlouvají rodiče nedocházku dětí do školy nedostatkem financí na dopravu (děti do školy jezdí do sousední vesnice). Rodiče omlouvají absenci dětí ve škole i jejich krátkodobými nemocemi, avšak tyto důvody jsou nepravdivé. Z důvodu dlouhodobého neplacení nájemného a energií byla rodina soudně vystěhována z bytu. Milan a jeho nezl. bratr se ocitají bez přístřeší a jsou převezeni do diagnostického ústavu na základě rozhodnutí soudu. Později jsou umístěni v dětském domově poblíž provizorního bydliště rodičů. Závěrečná zpráva diagnostického ústavu (před přemístěním dítěte do dětského domova) konstatuje, že intelekt se jeví jako zanedbaný, celkově na hranici mírného podprůměru. Dítě zaostává ve všeobecných a na školní vědomosti navazujících znalostech, v sociální přizpůsobování svérázné formy řešení, ne vždy adaptivní. V citových vztazích projevuje vřelé city ke všem členům rodiny. Předpokládá, že i oni mají rádi jeho. Osobnost nesložitá, přizpůsobivá. Potvrzení specifických poruch učení, LMD.

Je zřejmé, že na celkovém stavu dítěte má stěžejní podíl nepodnětné rodinné zázemí. Krátce po umístění dítěte do dětského domova si rodiče zajistili dočasné bydlení, kam mohli děti jezdit alespoň na kratší dovolenky. Později si otec s matkou upravili své rodinné zázemí natolik, že mohlo dojít ke zrušení ústavní výchovy. V současné době studuje Milan druhým rokem SOU, obor kuchař. Pokud rodina dítěte bude dlouhodobě fungovat tak, aby mu umožnila dokončit studium, je zde předpoklad, že jeho začlenění do společnosti bude úspěšné.

Ota Š., při kontaktu 12 let, absolvent ZŠ, rodinné obtíže, záškoláctví, experiment s drogou, trestná činnost.

Matka: základní vzdělání, pomocná dělnice

Otec: zemřel

Ota se narodil jako čtvrté dítě v úplném manželství. Otec zemřel v pěti letech dítěte. V době kontaktu s rodinou vedly starší sestry již samostatnou domácnost. Nejstarší

sestra byla ve výkonu trestu odnětí svobody z důvodu zabití svého novorozeného dítěte, pravděpodobně pod vlivem tzv. laktační psychózy. Její první dítě ve věku čtyř let od této doby v péči babičky, matky otce dítěte. Rodinu druhé sestry lze hodnotit jako funkční, ale sociálně slabou. Bratr byl v dětském domově z důvodu záškoláctví a trestné činnosti.

V druhém ročníku základní školy na základě žádosti školy byl vyšetřen v pedagogicko-psychologické poradně. Závěrečné doporučení vedlo k přeřazení dítěte do třídy základní školy se zaměřením na vyučování dětí s poruchami učení. U Oty je diagnostikována dyslexie. V pátém ročníku se objevilo rozsáhlé záškoláctví. Matka v této době přestávala výchovu syna zvládat. Ani intervencí klinického psychologa se nedaří rozkrýt příčiny záškoláctví. Zdálo se, že záškoláctví je způsobeno pouze nechutí ke školní práci a dále nechutí dobrovolně se přizpůsobit řádu. Chlapec přestával do školy docházet zcela.

Matka byla v té době bez pracovního poměru, proto ho mohla doprovázet denně až do školy. Avšak syn na ni byl hrubý a utíkal jí. I přes veškerou snahu se nedařilo zajistit docházku do školy. V tomto údobí se také pokoušel experimentovat s marihuanou. Následně byla nařízena okresním soudem ústavní výchova a chlapec byl umístěn do dětského domova.

Krátce po umístění dítěte do dětského domova navázala matka známost s mužem, se kterým brzy začínala žít ve společné domácnosti. Ota navštěvoval rodinu o možných dovolenkách a příliš si s druhem matky nerozuměl. Na jedné návštěvě se v místním zemědělském družstvu dopustil krádeže motorového vozidla ve spolupachatelství. Za tuto trestnou činnost odsouzen k trestu obecně prospěšných prací, které vykonal v obci, kde se nacházel dětský domov. Přibližně po ročním soužití matky s druhem se odstěhovala do místa jeho trvalého bydliště. Zde se vztahová situace mezi nezletilým a otčímem ještě více vyhroutil. Při návštěvě dítěte v rodině z důvodu svatby sestry došlo mezi Otou na jedné straně a matkou a druhem na straně druhé k rozepři. Od té doby přestala matka jevit o syna zájem. Kontakt s rodinou supluje nejstarší sestra, která se vrátila z výkonu trestu a uzavřela nové manželství. Nezletilý navštěvuje její rodinu. I přesto reagoval chlapec na nezájem matky několika útěky a požitím semínek rostliny durmanu. Dvakrát byl z útěku bezprostředně hospitalizován v nemocnici. Jednou pro podchlazení (útěk proběhl v zimním období) a druhý pobyt v nemocnici byl z důvodu halucinací v důsledku požití zmiňovaných semínek durmanu. Na základě intervence OSPOD v rodině se podařilo

vztahy upravit natolik, že nezletilý jezdil do rodiny alespoň na delší dovolenky (vánoční svátky atp.).

Po ukončení povinné školní docházky byl Ota přijat na střední odbornou školu do dvouletého oboru stavební výroba. Škola je v okresní městě poblíž místa pobytu rodiny. Vzhledem k této skutečnosti a dále s přihlédnutím k relativně zklidněné situaci doma byla ústavní výchova zrušena a nezletilý se vrátil do péče matky. Docházku do učiliště měl pravidelnou do konce prvního pololetí v prvním ročníku. Učilištěm jsou hodnoceny jeho výsledky v teoretické výuce jako slabší. V praktickém vyučování dosahuje dobrých výsledků. To je připisováno jeho zájmu o obor. Přibližně po prvním pololetí se opět vyostřil vztah mezi chlapcem a druhem matky. Po zahájení druhého pololetí přestal mladistvý do školy docházet a krátce po té na vlastní žádost ukončil studium. Iniciativně navštívil OSPOD a požadoval opětovné vřazení do dětského domova z důvodu častých a frustrujících konfliktů s druhem matky. Věc řešena po dohodě s matkou ubytováním jejího syna v tzv. domě na půli cesty. Zde úspěšně absolvoval záuční kurz v oboru zedník při úřadu práce. Byl zde také učen sociální komunikaci. V domě na půli cesty pobýval dva roky, za tuto dobu se rodinné poměry upravily natolik, že se mladík vrátil domů. V rodině matky i přesto setrval jen dobu nezbytně nutnou. Našel si práci mimo svůj obor v pekárnách. Je zde spokojen a z domácnosti matky se odstěhoval do pronajatého bytu, který obývá se svojí přítelkyní a ještě jedním mladým družským párem. Současná situace mladého muže se zatím zdá být perspektivní.

Jirka B., při kontaktu 17 let, rodinné obtíže, záškoláctví, trestná činnost

Matka: vyučena, dělnice

Otec: vyučen, zaměstnán jako technik,

Dítě se narodilo v úplném manželství, jako druhé dítě, starší sestra studentka střední integrované školy. Porod spontánní v 36 týdnu, hlavičkou, bez komplikací, porodní váha 3 040g., měřil 46 cm.

Kontakt s dítětem v osmém ročníku základní školy z důvodu záškoláctví a výchovných problémů související s jeho tzv. živou povahou. Dítě je velmi sportovně nadáno, proto bylo zařazeno do ZŠ se zaměřením na sport, navštěvovalo třídu se specializací lehká atletika. Podle hodnocení výchovných a sportovních pracovníků školy je Jirka velmi nadějný sportovec. Pro tuto skutečnost byly nedůsledně řešeny ve škole i

jeho přestupky proti školnímu řádu. Jirka se v pololetí devátého ročníku dopustil ještě s několika nezletilci v opilosti vykradení cukrárny. V této době se objevuje opět záškoláctví. Z hlediska trestního řízení byla věc odložena vzhledem k nezletilosti pachatelů.

Matka je ve výchově syna zjevně nedůsledná. Otec má zřejmou autoritu u syna, avšak vzhledem k svému zaměstnání pobývá velmi často mimo domov (tzv. montáže). Rodiče trestnou činnost i problémové chování ve škole bagatelizují. Po intervenci OSPOD v rodině se již záškoláctví neobjevuje. Rodiče začínají spolupracovat s poradenským pracovištěm. Zde proběhlo vyšetření, jehož závěr konstatoval nadprůměrné, ale velmi nevyrovnané schopnosti, výrazná forma LMD, trestná činnost připisována alkoholu. Konzumace alkoholu byla výjimečná.

Po ukončení povinné školní docházky nastoupil chlapec do SOU obor automechanik. Krátce po nástupu do učiliště zanechával sportovní aktivity a následně ukončil na vlastní žádost i učební poměr, a to i přesto, že motorismus patřil k jeho zájmům. V této době se dopustil ve spolupachatelství s dalšími dvěma mladistvými krádeže dvou nových automobilů, které odcizili v automobilce, kde se nacházelo učiliště, které Jirka navštěvoval. Za tento skutek byl pravomocně odsouzen k trestu odnětí svobody s podmíněným odkladem.

V této situaci přehodnotili rodiče svůj postoj a začali spolupracovat. Zajistili evidenci syna na úřadu práce jako uchazeče o zaměstnání. Jiří se současně účastnil záučního kurzu v oboru kuchař. Po úspěšném absolvování nastoupil do zaměstnání ve školní jídelně, avšak vzhledem k tomu, že je stále zaujat strojařským odvětvím, zaměstnání končí. Následně se dopouští další trestné činnosti majetkového charakteru. Za to je mu uložen okresním soudem ještě podmíněný úhrnný trest. Vzhledem k trestné činnosti je zahájeno řízení o nařízení ochranné výchovy, ale v průběhu řízení je chlapec vzat do vazby z důvodu dalších krádeží aut.

V době vazby umírá Jiřímu náhle otec. Po skončení pobytu ve vazební věznici je soudem ukončeno trestní stíhání odsuzujícím rozsudkem s trestem obecně prospěšných prací. Z vazby vychází jako již plnoletý a je zprvopočátku otřesen smrtí otce. S pomocí se mu daří nalézt zaměstnání s technickým zaměřením.

Dle dostupných informací v současné době změnil Jiří zaměstnání a živí se nyní jako číšník ve vesnické restauraci. Se svou přítelkyní žije v rodinném domě společně ještě se svoji matkou. Nelze říci, zda vede spořádaný a plnohodnotný život, ale je ověřeno, že již nebyl odsouzen k trestu nepodmíněnému.

9. EMPIRICKÁ ČÁST

Téma: Rodina jako faktor ovlivňující sociálně patologické chování dítěte.

Jak jsme nastínili v teoretické části, rodinná situace se zásadní měrou podílí na vzniku, respektive prohloubení či zesílení, patologického jednání jedince. Má rozhodující možnost patologické chování dítěte usměrnit či naopak podpořit. Pokud se poradenští pracovníci snaží v rodinách a v životech dětí intervenovat, můžeme zaznamenávat pozitivní výsledky, případy, kde se podaří dítěti pomoci takovou měrou, že dochází k odstranění problému zcela nebo alespoň částečně. Jedinec se může dále vyvíjet zdravě, bez zatěžujících skutečností. Můžeme konstatovat, že dítě šťastněji žije.

Na základě dosavadních úvah vyvodíme problém výzkumu - Jaké faktory ve vztahu k rodině se objevují v případech jedinců s asociálním chováním, dopouštějící se kriminality?

Pokud se zaměříme na tuto otázku, musíme konstatovat, že vyvrcholením kriminální kariéry z hlediska nejvyššího sociálního dopadu na jedince v negativním slova smyslu je jeho uvěznění a následná společenská stigmatizace. Proto se obrátíme tímto směrem a za výchozí skupinu našeho výzkumu budeme považovat mladé lidi, kteří se navracejí z výkonu trestu odnětí svobody (dále jen VTOS) nebo zde ještě setrvávají. Na mladé dospělé se zaměřujeme, protože je zde předpoklad lepší resocializace než u osob starších, recidivujících.

Cíl výzkumu:

Cílem empirické části je zjistit, zda předpokládané faktory se skutečně v životech respondentů objevují. Zejména se domníváme, že sociální vývoj dítěte je narušen rozpadem rodiny, a to ať rozvodem, rozchodem partnerů či úmrtím jednoho z rodičů. Při takové životní situaci dochází k citovému otřesu a dítě pak často reaguje

neadekvátně. Nedojde-li ke zpracování zátěže, dochází zejména u chlapců k častému páchání trestné činnosti a dále k zneužívání drog. Pokusíme se zaznamenat výchovné působení rodičů na dítě a zjistit, jaký emoční vztah převládal u rodičů k dětem, které jsou odsouzeny a jak je rodiče výchovně vedli. Na počátku výzkumu můžeme zatím konstatovat, že půjde o statistické zjišťování, avšak není vyloučeno, že při šetření dojde ke zkoumání některých zajímavých vztahů hlouběji.

Hypotézy:

Z praxe vyplývá, že většina mladých odsouzených pochází z narušené nebo rozpadnuté rodiny. Proto uvádím první hypotézu ve smyslu:

H.I. Rozpad rodiny dítěte je rizikovým faktorem pro jeho případné budoucí odsouzení.

Nejškodlivěji se projevuje ve vývoji dítěte to, když dochází k rozpornému výchovnému vedení, a to ještě v kombinaci se záporným emočním vztahem rodičů k potomkovi. Proto se domnívám, že:

H.II. Rozporné výchovné vedení se objeví v nadpoloviční většině rodin s odsouzeným dítětem.

H.III. K odsouzeným dětem mají jejich rodiče převážně rozporný emoční vztah.

Základní soubor

Pro zjištění potřebných údajů jsem zvolil skupinu všech dětí, které byly v evidenci OSPOD a SP v roce 1995. Jedná se o případy, které pro svoji dlouhodobou evidenci poskytují výzkumníkům dobrou znalost rodinné anamnézy a osobní kasuistiky, z kterých také budeme čerpat. Jedná se tedy o vzorek o 397 respondentech. Z tohoto počtu vybereme skupinu osob, která se v rozmezí deseti let dostala pro své protispolečenské chování do vězení. Použijeme-li právnícké terminologie, můžeme o nich říci, že byli pravomocně odsouzeni alespoň jedenkrát k trestu odnětí svobody,

kteřý nastoupili do roku 2005. Tímto tedy postihneme období vývoje jedince v časovém rozpětí deseti let. Jedná se jak o osoby mladistvé, které byly ve vězení v době, kdy jsme s nimi aktivně pracovali na poli poradenství a sociální práce, tak o jedince, kteří se do vězení dostali po dovršení osmnáctého roku. Tyto děti a dospělé osoby jsou našim výzkumem sledovány zejména z hlediska působení rodinného prostředí a jeho vlivu na vznik kriminality.

Jak jsme již uvedli, pro zjištění základního vzorku jsme použili skupinu klientů z roku 1995 o počtu 397. Z toho je 347 chlapců a 50 dívek. Jde tedy o osoby, které žijí nebo v té době žily na okrese Mladá Boleslav. V roce 1995 byly mezi touto skupinou děti narozené v letech 1977-1987. Z toho plyne, že v roce 2005 se jedná o mladé lidi ve věku 18-28 let. Jednoduchou lustrací osobní dokumentace (respektive listů kartotéky) jsme stanovili 92 sledovaných lidí. Jde o osoby, které učinily zkušenost s pobytem ve vězení, a to do roku 2005. Z této skupiny odečteme 18 klientů, kteří se narodili v letech 1977 – 1978, u kterých sledovaná data nelze spolehlivě zjistit. Tímto rozdílem získáme základní soubor 74 osob.

Metody zjištění:

Pro naši potřebu jsem ve všech sledovaných případech použil jako základní metodu rozbor dokumentace. Blíže tento postup můžeme popsat jako analýzu osobní dokumentace nebo přesněji jako rozbor kasuistiky či zkoumání rodinné anamnézy. Zde se bude zjišťovat četnost jevů. Dokumentace k tomuto použitá je archivována na našem pracovišti OSPOD Mladá Boleslav. Jedná se o záznamy pro potřebu sociálního kurátora, který se v agendě našeho pracoviště zabývá dospělými, sociálně nepřizpůsobivými občany. Jde o osoby navracející se z výkonu trestu odnětí svobody. Dále jde o dokumentaci používanou kurátory pro mládež, která obsahuje podrobné informace o dítěti a jeho rodinné situaci. Další použitou metodou bude expertní šetření. Jedná se zejména o ta sledovaná data, která je nutno podložit či zachytit mimo analýzu kasuistiky také bližší znalostí případu konkrétního pracovníka či skupiny spolupracovníků, kteří dlouhodobě s klientem pracovali a mohou některé údaje sdělit přesněji než je zachyceno v osobní dokumentaci klienta. Jedná se prakticky o metodu pozorování. Součástí výzkumu bude předvýzkum, který zajistí případné usměrnění

dalšího zkoumání. Hodnoty budou zachyceny do tabulky pro sběr dat, která umožní přehledný náhled na vývoj jednotlivých klientů a jejich primárních rodin.

Zkoumané jevy:

Zkoumané jevy můžeme pomyslně rozdělit do dvou základních skupin. První nám upřesňuje situaci jedince a druhá se pak zabývá přímo vztahem rodina a dítě.

První položkou pohlaví dojdeme k závěru, v jakém počtu pobývají ve VTOS chlapci a v jakém dívky. Věk v době VTOS je věkem jedince při prvním nástupu do věznice. Vzděláním jedince chápeme nejvyšší dosažené vzdělání mladého člověka. Pobyt ve VZ zachycuje umístění dítěte do výchovného zařízení. Dalším zkoumaným faktorem je zneužívání drog. Jedná se o jedince, kteří dlouhodobě berou drogu. Jsou tedy (nebo byli) jejími uživateli, případně se objevuje závislost. Případ, který lze označit jako experiment s návykovou látkou, zde zachycen nebyl. Pod pojmem sebevražda je třeba si představit jak sebevraždu dokonanou, tak pokusy o ni, a to již vážně míněné či pouze tzv. demonstrativní.

Pod pojmem úplná rodina sledujeme četnost rodin, kde rodiče uzavřeli manželství a do tohoto svazku se narodilo dítě, u kterého zkoumáme další data. Rozvodem je myšleno faktické i právní ukončení manželství a končí tak i úplná rodina se všemi důsledky, které byly zachyceny v teoretické části. Družské soužití je forma společného života rodičů, bez právního podkladu, avšak plní úkoly rodiny. Jedinec se do tohoto soužití narodil. Rozpad je ukončení družského soužití a tedy i fyzické ukončení společného života neformální rodiny. Novou rodinou v tomto výzkumu chápeme doplnění rodiny o nového partnera rodiče dítěte, u kterého dotyčný žije, a to ať se již jedná o předešlé soužití rodičů v úplné rodině či družském soužití.

Způsob výchovného řízení má zachytit, jakou intenzitou je dítě řízeno a kontrolováno. Pod položkami silné a slabé řízení jsou zachyceny dvě krajní meze. Pokud se rodiče ve svém výchovném působení jednoznačně nevyhranili, dochází k označení tohoto způsobu vedení za střední. Způsob řízení rozporný vystihuje nejen nejednoznačnost kontroly, příkazů a dalšího působení konkrétního vychovatele, ale

zahrnuje i ty případy, kdy každý z rodičů má k výchově dítěte jiný přístup, a to ať společně rodiče žijí nebo ne.

Emoční vztah k dítěti vyjadřuje citovou angažovanost rodiče vůči potomkovi, míru, jakou má rodič dítě rád a jak tuto lásku projevuje. Hodnoty záporné, rozporné či kladné jsou označovány na základě dlouholeté práce výzkumníků s konkrétní rodinou. Jde o pozorování mnoha jednotlivých interakcí mezi dítětem a rodiči. Některá fakta pro doložení těchto pozorování jsme vyhodnocovali rozborem z dokumentace. Například pokud rodič bez objektivního důvodu nepřijme své dítě na možnou vícedenní dovolenku z výchovného ústavu, nemůžeme se domnívat, že jeho vztah k dítěti je jednoznačně kladný. Obdobně dochází k vyhodnocování způsobu výchovného řízení.

Položka nezaměstnanost o.- znamená, zda otec dítěte má či nemá pracovní poměr či jinou poctivou výdělečnou činnost. Stejný význam je pro matku pod označením nezaměstnanost m. Vzdělání o.- zachycuje nejvyšší dosažené vzdělání otce a položka vzdělání m. nejvyšší vzdělání matky. Trestná činnost o. zaznamenává, zda byl otec někdy pravomocně odsouzen. Tentýž význam, avšak pro matku, má kolonka trestná činnost m.

Předvýzkum:

V první fázi předvýzkumu zaznamenáme do tabulky pro sběr dat jednotlivé jevy podle popsaných metod a následně zjistíme jejich četnost. Podle výstupů upravíme další postup výzkumu.

Tabulka pro sběr dat:

Jedinec č.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Pohlaví	M	F	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M
Věk v době VTOS	16	21	19	15	16	18	20	21	20	19	23	19	18
Vzdělání jedince	J	Z	Z	Z	Z	Z	Z	SOU	Z	Z	Z	Z	Z
Pobyt ve VZ		X	X	X		X	X		X	X	X	X	X
Zneužívání drog		X	X	X	X	X		X			X	X	
Sebevražda													
Úplná rodina	X			X	X	X			X	X	X	X	X
Rozvod						X			X	X	X	X	X
Družské soužití		X	X				X	X					
Rozpad		X	X				X	X					
Nová rodina		X	X			X	X	X	X	X	X	X	X

Způsob výchov. řízení	silné		X	X									
	střední										X		
	slabé	X				X	X		X	X	X		X
	rozporné				X			X				X	
Emoční vztah k dítěti	záporný		X	X				X					
	rozporný							X	X	X	X	X	
	kladný	X			X	X	X						X
Nezaměstnanost o.		N	N	X		N							
Nezaměstnanost m.				X	X	X		X	X	X			X
Vzdělání otce	SOU	N	N	Z	N	N	SOU	N	Z	N	SŠ	Z	SOU
Vzdělání matky	SOU	SOU	N	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	SOU	Z	Z
Trestná činnost o.		N	N	X		X	N	N	N	N			
Trestná činnost m.					X		N	N	N				

M – muž, F – žena, Z – základní vzdělání, SOU – vyučen, J – jiné vzdělání, N – nezjištěná data
X - jev se vyskytuje

Vyhodnocení tabulky pro sběr dat :

Pohlaví :

Chlapci - 12

Dívky - 1

Četnost a věk jedinců v době nástupu do výkonu trestu

věk	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28
počet	1	2	0	2	3	2	2	0	1	0	0	0	0	0

Dosažené vzdělání dítěte:

Z – základní – 11

J – jiné (např. mladistvý pod č. 1 měl ukončenou povinnou školní docházku a po té úspěšně absolvoval záuční kurz) - 1

SOU – vyučen – 1

SŠ – střední škola – 0

VŠ – vysoká škola – 0

Pobyt ve VZ - pobyt ve výchovném zařízení: 10

Užívání drog: 8

Sebevražedné jednání: 0

Úplná rodina: 9 (- v devíti případech se dítě narodilo do úplné rodiny, trvalost těchto svazků byla různá)

Rozvod: 6 (- z výše uvedených 9 rodin bylo rozvedeno v různé životní etapě dítěte 6 rodin, tedy pouze 3 vykazují jistou trvalost do současné doby)

Nová rodina po rozvodu: 6

Družské soužití rodičů: 4 (- ve čtyřech případech se dítě narodilo do družského soužití rodičů)

Rozpad soužití: 4 (- z výše uvedených 4 družských vztahů se všechny 4 rozpadly)

Nová rodina po rozpadu družského soužití: 4

Způsob výchovného řízení:

Silné : 2

Střední: 1

Slabé: 7

Rozporné: 3

Emoční vztah rodiče k dítěti :

Záporný: 3

Rozporný: 5

Kladný: 5

Způsob výchovy

Řízení silné – emoční vztah k dítěti záporný: 2

Řízení silné – emoční vztah k dítěti rozporný: 0

Řízení silné – emoční vztah k dítěti kladný: 0

Řízení střední – emoční vztah k dítěti záporný: 0

Řízení střední – emoční vztah k dítěti rozporný: 1

Řízení střední – emoční vztah k dítěti kladný: 0

Řízení slabé – emoční vztah k dítěti záporný: 0

Řízení slabé – emoční vztah k dítěti rozporný: 3

Řízení slabé – emoční vztah k dítěti kladný: 4

Řízení rozporné – emoční vztah k dítěti záporný: 1

Řízení rozporné – emoční vztah k dítěti rozporný: 1

Řízení rozporné – emoční vztah k dítěti kladný: 1

Nezaměstnanost otce: 1 (ve 3 případech data nezjištěna)

Nezaměstnanost matky: 7

Vzdělání otce:

Z: 3

SOU: 3

SŠ: 1

N: 6

(N – nezjištěno)

Vzdělání matky:

Z: 9

SOU: 3

SŠ: 0

N: 1

(N- nezjištěno)

Trestná činnost otce: 2 (nezjištěno 6)

Trestná činnost matky: 1 (nezjištěno 3)

Zhodnocení předvýzkumu:

Jak již bylo uvedeno, pokládám za nejvíce patologické sebevražedné jednání, proto jsem se pokusil i tento jev sledovat v zachyceném vzorku. Sebevražda či sebepoškozování se zde však nevyskytlo ani v jednom případě, proto dále tento jev sledovat nebudeme, zejména pro jeho malý výskyt v této skupině osob, které jsou uvězněny.

Na otázku, zda jsou nepodmínečně více trestáni chlapci než dívky, můžeme jednoznačně odpovědět, že chlapci. Odsouzená dívka se ve vzorku 13 osob objevila pouze jedna.

Z provedeného předvýzkumu se zdá, že nejrizikovější věk pro uvěznění je raná dospělost kolem dvacátého věku jedince. Stoupajícím věkem ubývá četnost odsouzených osob.

Je zřejmé, že u mladých odsouzených se vyskytuje nižší vzdělání. Převažuje vzdělání základní. Absolventi středních či vysokých škol se nevyskytují.

Pobyt ve výchovném ústavu se ukazuje jako další rizikový faktor pro následnou kriminalitu mládeže. Z 13 sledovaných jedinců jich bylo ve výchovném zařízení 10.

Obdobně je to i se zneužíváním drog. Zde bylo z celé skupiny označeno 8 mladých lidí, kteří brali či berou drogy.

Předešlé zjištěné hodnoty ještě neprozrazují žádnou spojitost mezi rodinou a patologickým chováním dítěte. Jedná se spíše o informace přibližující situaci dítěte. V druhé fázi výzkumu jsou již data přímo spojená s funkcí rodiny. Domnívám se, že úplná funkční rodina je schopna vypořádat se s trestnou činností dítěte i ve věku mladé dospělosti tak, aby nedošlo k recidivě s následným odsouzením jedince k nepodmínečnému trestu odnětí svobody. Výsledky předvýzkumu toto potvrzují.

9 z 13 jedinců se narodilo do úplné rodiny. Z těchto 9 rodin se 6 rodičů rozvedlo a utvořilo nové vztahy tak, že dítě žilo v nové rodině, doplněné o partnera či partnerku rodiče. Na základě osobní znalosti anamnéz dětí, které jsou v předvýzkumu sledovány, se jeví nejproblematictější vztahy mezi dítětem a novým partnerem rodiče, a to i v případech družského soužití. Do družského soužití rodičů se narodily 4 děti. Všechny čtyři vztahy se rozpadly a ve všech čtyřech případech začali žít rodiče s novým partnerem. Z tohoto hlediska se tedy jeví soužití rodičů žijících v manželství (úplná rodina) jako trvalejší. A to i přesto, že ve třech případech rodin, které se nerozpadly a vykazují jistou stálost do současné doby, lze označit alespoň jednoho rodiče (případně vztah rodičů či výchovné působení rodičů) za problémového. Například jedinec č. 1

pochází z úplné rodiny, avšak jeho otec je z důvodu zaměstnanosti větší část týdne pryč, takže v rodině je postrádána mužská role a výchovné vedení matky je velmi slabé. Ani tyto tři rodiny tedy nelze charakterizovat jako plně funkční a spořádané.

Výchovné řízení rozporné se objevuje ve 3 případech. Zatím se tedy naše hypotéza nepotvrzuje, avšak jde o druhou nejčtenější hodnotu za řízením slabým, které bylo zaznamenáno v 7 případech. Také hypotéza o většině rodičů se záporným citovým vztahem k dítěti se nepotvrzuje.

Dalším faktorem ovlivňujícím přímo případné závadové chování dítěte je způsob výchovy. Pro zachycení tohoto jevu jsme použili složku výchovného řízení (nebo také vedení) v kombinaci se složkou emoční (jaký mají rodiče citový vztah k dítěti). Pro podrobnější výstup se zdá být vzorek předvýzkumu malý, ale i tak se jeví čtenější ty případy, kde je výchovné řízení rodičů slabé nebo rozporné s nižším emočním zájmem o dítě.

Atmosféru v rodině ovlivňuje také vzdělání rodičů a jejich zaměstnanost. Tyto dva jevy vystihují jejich společenskou úspěšnost, která je vodítkem ke vztahu i k vlastnímu dítěti. Výsledky poukazují na to, že děti rodičů s nižším vzděláním dosahují také nízkého stupně vzdělanosti.

Tyto sledované skutečnosti shodně s trestnou činností rodičů vykazují zvýšené množství nezjištěných dat. Informace nebylo možno dohledat tak, aby nebylo zbytečně narušeno soukromí sledovaných osob (respektive jejich rodičů). Proto je dále nebudeme ve výzkumu sledovat, i přesto, že jde o zajímavé informace.

Je zřejmé, že předvýzkum splnil svůj účel. Hypotéza č.I se potvrzuje. Převážná část chlapců pochází z rozvrácených rodin. Avšak hypotézy č. II. a III. zatím nejsou podloženy. Nic však nebrání tomu se domnívat, že širší zkoumaný vzorek předpoklad všech hypotéz potvrdí. Pouze se neosvědčil tabulkový sběr dat. Prvotní předpoklad této metody byl prokázán, tzn. je zde přehledně zachycen vývoj jedince a jeho rodiny. Zejména lze snadno zjišťovat četnost způsobu výchovy.

Samotné šetření je zachyceno v tabulkách pro sběr a vyhodnocení dat, které jsou součástí příloh. (Příloha č. 2 – Tabulky pro sběr dat, list A – D, příloha č. 3 – souhrnné tabulky, příloha č.4 – Tabulky hodnot způsobu výchovy, příloha č. 5 – Souhrnné tabulky hodnot.)

Souhrnné závěrečné výstupy:

Na základě sebraných dat lze konstatovat, že z celkového vzorku 74 osob bylo 71 chlapců a 3 dívky (viz příloha č. 5). Je zjevné, že děvčata méně páchají trestnou činností takového charakteru, aby byla odsouzena k trestu odnětí svobody. Mladí odsouzení nastupují do vězení nejvíce v ranné dospělosti. Od patnáctého roku věku se počet uvězněných osob stupňuje od jednoho mladistvého až do patnácti osob, které nastoupily VTOS ve věku dvaceti let. Od této věkové hranice se počet potrestaných snižuje až na jednu osobu ve věku dvaceti pěti let.

Z dat vyplývá, že vzdělanost těchto mladých lidí je obecně velmi nízká. Konkrétně 56 osob dosáhlo základního vzdělání. To znamená, že ukončily povinnou školní docházku. Statistika však již nic nevyovídá o míře úspěšnosti dětí při ukončení vzdělání. O 15 mladých lidech, kteří ukončili střední odborné učiliště, již můžeme konstatovat, že studium uzavřeli úspěšně. Jinak by jim nebyl vydán výuční list. Mezi sledovaným vzorkem se neobjevuje žádný středoškolák ani vysokoškolák. Byly však zjištěny 3 osoby, které úspěšně absolvovaly po základní škole záuční kurz, který pořádal úřad práce.

Ve výchovném zařízení, ať se jednalo o dětský domov, diagnostický ústav či nějaký typ výchovného ústavu, bylo 48 jedinců, což je nadpoloviční většina. Nějakou měrou zneužívalo psychoaktivní látky 40 osob.

Z oblasti základních rodinných vztahů bylo zjištěno, že z celkového vzorku 74 jedinců se narodilo 40 dětí do úplné rodiny. Z těchto čtyřiceti manželských svazků se rozvedlo 30 párů. Z tohoto počtu 27 rodičů utvořilo novou rodinu s jiným partnerem. Jedná se o rodiče, u kterého jedinec převážně žil a rodinné prostředí ho tak nejvíce ovlivňovalo. Z celkového počtu jedinců se jich 29 narodilo do družského soužití. 23 těchto svazků se rozpadlo a novou rodinu uzavřelo 20 vychovávajících osob. Ve 4 případech o děti pečoval osamělý rodič, který později uzavřel novou rodinu. V jednom případě o dítě pečoval

osamělý rodič, který až do zjišťování dat zůstal bez partnerského vztahu, který by mohl být pokládán za novou rodinu. Lze tedy říci, že celkově 51 rodičů uzavřelo nové vztahy, které můžeme považovat za doplnění rozpadlé rodiny.

Při zkoumání způsobu výchovy v rodině (viz. příloha č. 5) jsme se zaměřili na zjištění způsobu řízení dítěte rodiči a na emoční vztah rodičů k dětem. Silné výchovné řízení se objevilo v 16 případech. Střední bylo zjištěno patnáctkrát. Nejčtenějším způsobem řízení bylo vyhodnoceno řízení slabé, a to v 23 rodinách. Řízení rozporné bylo zachyceno počtem 19. Emoční vztah záporný se ve zkoumaném vzorku objevuje v 9 případech. Nejvíce bylo zjištěno případů rodin s rozporným emočním vztahem k dítěti. Bylo zjištěno 36 těchto vztahů. Kladný emoční vztah k dítěti byl zjištěn u 28 případů.

Způsob výchovy jsme se pokusili dále zjistit kombinací dimenze emoční a dimenze řízení. Nejčastěji se objevuje kombinace slabého řízení a kladného emočního vztahu, a to počtem 12. Slabé řízení s rozporným emočním vztahem se objevuje v 11 případech. V 9 případech bylo zachyceno rozporné výchovné řízení s rozporným emočním vztahem k dítěti. Počtem 9 byla zaznamenána kombinace středního řízení a rozporného emočního vztahu. Silné výchovné řízení s rozporným emočním vztahem bylo naměřeno sedmkrát. Výchovné řízení silné s kladným vztahem k dítěti bylo zachyceno šestkrát. V 5 případech bylo naměřeno rozporné výchovné řízení se záporným vztahem k dítěti. Pětkrát bylo také zachyceno rozporné řízení s kladným emočním vztahem. Řízení střední v kombinaci s kladnými emocemi vůči dítěti bylo taktéž zaznamenáno pětkrát. Hodnotou 3 byla zaznamenána kombinace silného řízení se záporným vztahem. Výchovné řízení střední se záporným emočním vztahem k dítěti bylo naměřeno jedenkrát. Slabé výchovné řízení se záporným emočním vztahem nebylo naměřeno ani v jednom případě. Nutno ještě dodat, že u jednoho zkoumaného (jedinec 23) se nám nepodařilo získat data ve vztahu k jeho výchově.

Závěrem shrnutí je nutné konstatovat, že hypotéza č. I. se jednoznačně potvrdila. Předpokládali jsme, že rozpad rodiny je rizikovým faktorem pro případné budoucí odsouzení jedince. Ze 74 zkoumaných rodin se jich rozpadlo 53. Jednalo se jak o rozvedená manželství, tak o rozpadlá družská soužití.

V hypotéze č. II. jsme předpokládali, že rozporné výchovné vedení se objeví v nadpoloviční většině rodin s odsouzeným dítětem. Zde nedošlo k potvrzení.

Nadpoloviční většina rodičů své děti neřídila rozporně, avšak předpoklad o závažnosti a četnosti tohoto jevu se potvrdil. Rozporné vedení se objevilo jako druhé nejčetnější, a to v počtu 19 za nejčastějším řízením slabým, které bylo zjištěno v 23 případech. Silné se vyskytlo v 16 případech a střední v 15.

Hypotéza č. III. byla potvrzena. K odsouzeným dětem mají skutečně jejich rodiče převážně rozporný emoční vztah. Tento emoční vztah byl zjištěn v 36 případech. Jako druhý nejčetnější byl zaznamenán emoční vztah kladný, který byl zachycen v osmadvacetkrát.

10. ZÁVĚR

V diplomové práci jsem chtěl nastínit některé problémy naší společnosti a dnešního „moderního člověka“. Je zřejmé, že naše chování je ovlivněno rodinou, ve které žijeme, a to, co si každý jedinec zde osvojí, přenáší do svého budoucího života. Naše společnost trpí celou řadou sociálních problémů. Vzrůstá kriminalita dospělých i dětí. Na základě své

praxe mohu konstatovat, že přibývá fyzického, psychického násilí na dětech, rozvodů, brutality a vražd. Díváme-li se na tuto společnost, hrozíme se jí a připadá nám jako vzdálený cizí svět. Až osobní zkušenosti se sociálními neduhy nás přesvědčí o realitě. Po té zjišťujeme, že na vině jsme my sami, protože jsme již dříve nic zásadního nepodnikli. Proto jsme se i touto prací chtěli zamyslet nad tím, kde začít se změnou naší společnosti a jak ze života dětí odstranit některé patologické jevy, které byly v práci popsány. Důležité je vychovávat děti v jedince, kteří by byli dobří a zdraví a ne obávaní a nenávidění. Avšak jak je patrné z anamnéz dětí pocházejících z rozvrácených rodin, jsou to právě ony, které se velmi často stávají postrachem svého okolí.

V praxi se často pracuje s dítětem s patologickými projevy v chování lépe než s jeho rodičem. Rodič si nechce přiznat, že ve své roli selhává, a proto nespolupracuje, má pocity křivdy či viny, nebo jde o rodiče úmyslně zanedbávajícího své povinnosti a poté je jeho nezáměr o pomoc zřejmý. Avšak teoretická část jasně poukazuje na to, že právě u rodičů je začátek problémů dítěte, ať jde o drogové závislosti, útky z domova nebo například delikventní chování. Vždy kořeny závadového chování vedou k rodině. Také rozvod je faktorem zvyšující riziko vzniku sociálně patologického chování mladých lidí.

Tuto skutečnost potvrzuje i empirická část práce, která také zaznamenává rozvod rodičů či rozpad družského soužití rodičů jako předobraz delikventního chování dětí s následným možným odsouzením k VTOS. Obě části diplomové práce spatřují stěžejní význam rodiny ve výchově, proto především empirická část zjišťuje, jaké způsoby výchovy se objevují v rodinách mladých odsouzených nejčastěji. Je zde zkoumán způsob výchovného řízení v návaznosti na emoční vztah rodiče k dítěti. Zdá se, že důležitější složkou pro vývoj dítěte je emoční vztah rodiče vůči dítěti. Zde vychází nejkritičtější rozporný emoční přístup k dítěti, který byl zjištěn v 36 případech. Dítě nemá uspokojeny základní potřeby jistoty, že je rodič má rád, stále je udržováno v nejistotě, zda je rodičem přijímáno či nikoli. V rámci způsobů výchovného řízení se nejvíce objevuje typ slabý, a to v třidvaceti případech. Jako druhý nejčastější způsob řízení byl zaznamenán způsob rozporný v počtu 19. Opět se domnívám, že jde o vysoké znejistění dítěte. Slabé řízení lze vykládat jako velmi hýčkový přístup rodiče nebo také jako nezáměr o dítě. Ve způsobu výchovy byl jako nejčastější případ zjištěn poměr slabého výchovného řízení ke kladnému emočnímu vztahu k dítěti, a to v 12 případech. V 11 případech byla zaznamenána

kombinace slabého řízení a emočního vztahu rozporného. K nejčtenějším kombinacím vždy patří ty, kde figuruje emoční vztah rozporný.

Je možné si položit otázku, kdy začít s výchovou? Všechno začne ve chvíli, kdy se dva lidé rozhodnou, že budou mít rodinu. Můžeme hovořit o jisté společenské zodpovědnosti, která, jak se zdá, vymizela. Často je rodičovství pouze nepříjemnou náhodou a není bráno jako společenská funkce. Tito lidé se domnívají, že jsou moderní a samostatní, ale neuvědomují si, že nejvíce na vše doplácí děti. Nyní však přibývá i rodin, kdy jsou rodiče starší a rodičovství je zde plánováno do doby, kdy jsou již hmotně zajištěni a zdá se tedy, že jde o zralé připravené rodiče. I tady, kde jsou děti plánovány a vítány, nejsou rodiče mnohdy na tento úkol připraveni a dopouštějí se obdobných chyb jako generace před nimi. Způsob rodičovství se „dědí“ a tím se zdá, že i problémy lidí jsou „zdeděny.“ Zde nás vedle našich zkušeností přivedla empirická část práce na myšlenku v budoucnu se zabývat zkoumáním některých způsobů chování, které je přímo spojeno s rodičovstvím. Narazili jsme například na případy, kdy nejeden rodič pocházel z rozvrácené rodiny, nebo se nečekaně objevovaly informace o rodičích, kteří během svého dětství byli stejně jako jejich děti ve výchovných zařízeních.

Je nutné, aby společnost opustila cestu lhostejnosti a počala činit kroky k tomu, aby byly přetrhány „bludné kruhy“ zděděných přístupů k výchově a k rodičovství vůbec. Proto by i tato práce měla nejenom nám posloužit jako „odrazový můstek“ pro další práci s obdobně potřebnými jedinci.

RESUME:

Diplomová práce „Rodina jako faktor ovlivňující sociálně patologické chování dítěte“ je zpracována teoreticko-výzkumně.

Teoretická část se zabývá rodinou a vztahy s ní související. Zejména zachycuje některé sociálně patologické jevy, které významně ovlivňují vývoj rodiny. Vedle základních funkcí, které rodina má, jsou zde popsány jak její poruchy, tak i některé nežádoucí projevy v jednání jednotlivých rodinných členů. Teoretický díl diplomové práce poukazuje na vztah mezi nesprávnou funkcí rodiny a vznikem sociálně patologického chování jedince. Jako nejvíce ohrožující člověka i celou společnost vyhodnocuje sebevraždu, zneužívání drog, problémy spojené s delikventním chováním a následnou penitenciární péčí.

Na tyto závěry navazuje empirická část, která zkoumá četnost některých rodinných faktorů v anamnézách mladých uvězněných osob. Především je kladen důraz na zjištění o

úplnosti a funkčnosti rodin těchto jedinců. Dále se zaměřuje na zachycení emočního vztahu rodičů k jejich delikventním dětem a současně sleduje způsob jejich výchovného řízení.

Závěr obsahuje shrnutí poznatků jak teoretických, tak i shrnutí informací získaných při výzkumu.

SUMMARY

Diploma work „Family as factor influencing socially-pathological behaviour of the child“ is compiled teoretically and scientifically.

Teoretical part deal in family and its relations concerned. Preliminarily it describes some pathological phenomenons which significantly influnce the development of the family. Basic functions of family as well as its failrures are desribed. Also some of undesirable manifestations of behaviour of particular members of family are desribed. Teoretical part of diploma work shows the relation between disfunction of the family and inception of pathological behaviour of individuals. Suicide, missuse of drugs, problems connected with deliquent behaviour and penitenciar treatment are evaluated as the most dangerous for human and for the society as a whole.

A.m. conclusions are followed by empirical part. Empirical part examines number of some family factors in anamnesis of young imprisoned persons. Particularly informations about completness and functionality of families of these individuals are examined.

Furthermore this part concentrates on monitoring of emotional relation of parents to their delinquent children and at the same time the way of upbringing is monitored.

The summary comprises both theoretical conclusions as well as conclusions based on informations coming from the investigation.

SEZNAM LITRATURY:

ČÁP, J. *Rozvíjení osobnosti a způsob výchovy*. Praha: ISV, 1996. ISBN 80-85866-15-3.

DUNOVSKÝ, J. a kol. *Sociální pediatrie*. Praha: Grada, 1999. ISBN: 80-7169-254-9.

HAVLÍK, R. *Úvod do sociologie*. Praha: Karolinum, 2002. ISBN 80-246-0381-0.

HAVLÍK, R.; KOŤA, J. *Sociologie výchovy a školy*. Praha: Portál, 2002. ISBN 80-717635-7

HOLUB, M.; NOVÁ, H. *Zákon o rodině a předpisy související*. Praha: Linde Praha a.s., 1998, ISBN 80-7201-093-X.

HORSKÝ, J.; SELIGOVÁ, M. *Rodina našich předků*. Praha: NLN, 1997. ISBN 80-7106-195-6.

HRABAL, V. *Pedagogicko-psychologická diagnostika žáka*. Praha: SPN, 1989.

JEDLIČKA, R.; KOŤA, J. *Analýza a prevence sociálně patologických jevů u dětí a mládeže*. Praha: Karolinum, 1998. ISBN 80-7184-555-8.

JEDLIČKA, R. *Psychologická první pomoc v práci výchovného poradce*. Praha: PedF UK, 2000. ISBN 80-7290-035-8.

JEDLIČKA, R. *Psycho-sociální vývoj dítěte a jeho poruchy z hlediska hlubinné psychologie*. Praha: PedF UK, 2001. ISBN 80-7290-070-6.

- KASÍKOVÁ, H.; VALIŠOVÁ, A. a kol. *Pedagogické otázky současnosti*. Praha: ISV, 1994. ISBN 80-858666-05-06.
- KRAUS, B.; POLÁČKOVÁ, V. *Člověk-Prostředí-Výchova, K otázkám sociální pedagogiky*, Brno: Paido, 2001. ISBN 80-7315-004-2.
- LOVASOVÁ, L. a kol. *Děti a jejich problémy*. Praha: Sdružení linka bezpečí, 2005. ISBN 80-239-4482-7.
- MATĚJČEK, Z. *Co děti nejvíce potřebují*. Praha: Portál, 1994 a. ISBN 80-7178-853-8.
- MATĚJČEK, Z. *O rodině vlastní, nevlastní a náhradní*. Praha: Portál, 1994 b. ISBN 80-85282-83-6.
- MATĚJČEK, Z.; DYTRYCH, Z. *Krizové situace v rodině očima dítěte*. Praha: Grada, 2002. ISBN 80-242-0332-7.
- MATOUŠEK, O. *Rodina jako instituce a vztahová síť*. Praha: Slon, 1993. ISBN 80-901424-7-8.
- MATOUŠEK, O. *Dospívání chlapců v Čechách a na Moravě*. Praha: Portál, 1997. ISBN 80-7178-121-5.
- MATOUŠEK, O.; KROFTOVÁ, A. *Mládež a delikvence*. Praha: Portál, 1998. ISBN: 80-7178-226-2 .
- MATOUŠEK, V. *Delikvence a desintegrovaná rodina, Úvod do sociální patologie III*. Praha: PedF UK, 1980.
- MOŽNÝ, I. *Sociologie rodiny*. Praha: Slon, 1999. ISBN 80-85850-75-3.
- MOŽNÝ, I. *Česká společnost*. Praha: Portál, 2002. ISBN 80-7178-624-1.
- PALOUŠ, R. *Čas výchovy*. Praha: SPN, 1991. ISBN 80-04-25415-2.
- PELIKÁN, J. *Výchova pro život*. Praha: ISV, 1997. ISBN 80-85866-23-4.
- PELIKÁN, J. *Výchova jako teoretický problém*. Praha: Universita Karlova, 1992.
- PELIKÁN, J. *Základy empirického výzkumu pedagogických jevů*. Praha: Karolinum, 1998. ISBN 80-7184-569-8.
- PÖTHER, P. *Dítě v ohrožení*. Praha: G plus G, 1999. ISBN 80-86103-21-8.
- PRUCHA, J.; WALTEROVA, E.; MAREŠ, J. *Pedagogický slovník*. Praha: Portál, 1995. ISBN 80-7178-029-4.
- PRUCHA, J. *Moderní pedagogika*. Praha: Portál, 1997. ISBN 80-7178-170-3.
- SOBOTKOVÁ, I. *Psychologie rodiny*. Praha: Portál, 2001. ISBN 80-7178-559-8.

SOCHUREK, J. *Základy sociální patologie*. Praha: Vzdělávací centrum pro veřejnou správu, 2005.

SOCHUREK, J. *Vybrané kapitoly ze sociální patologie. II.díl*. Liberec: PedF TU v Liberci, 2001. ISBN 80-7083-495-1.

SOCHUREK, J. *Nástin vybraných problémů forenzní psychologie. I.díl*. Liberec: PedF TU v Liberci, 2002. ISBN 80-7083-679-2.

SOCHUREK, J. *Nástin vybraných problémů forenzní psychologie. II.díl*. Liberec: PedF TU v Liberci, 2002. ISBN 80-7083-680-6.

SUCHÝ, O.; ŠVANCAR, Z. *Mládež a kriminalita*. Praha: Melantrich. 1972

SPIPKOVÁ, J. a kol. *Syndrom týraného, zneužívaného a zanedbávaného dítěte, Agresivita očima dětí*. Praha: Dětské krizové centrum, 1997.

TRAIN, A. *Nejčastější poruchy chování dětí*. Praha: Portál, 2001. ISBN 80-7178-503-2.

VÁGNEROVÁ, M. *Psychopalogie pro pomáhající profese*. Praha: Portál, 1999 a. ISBN 80-7178-214-9.

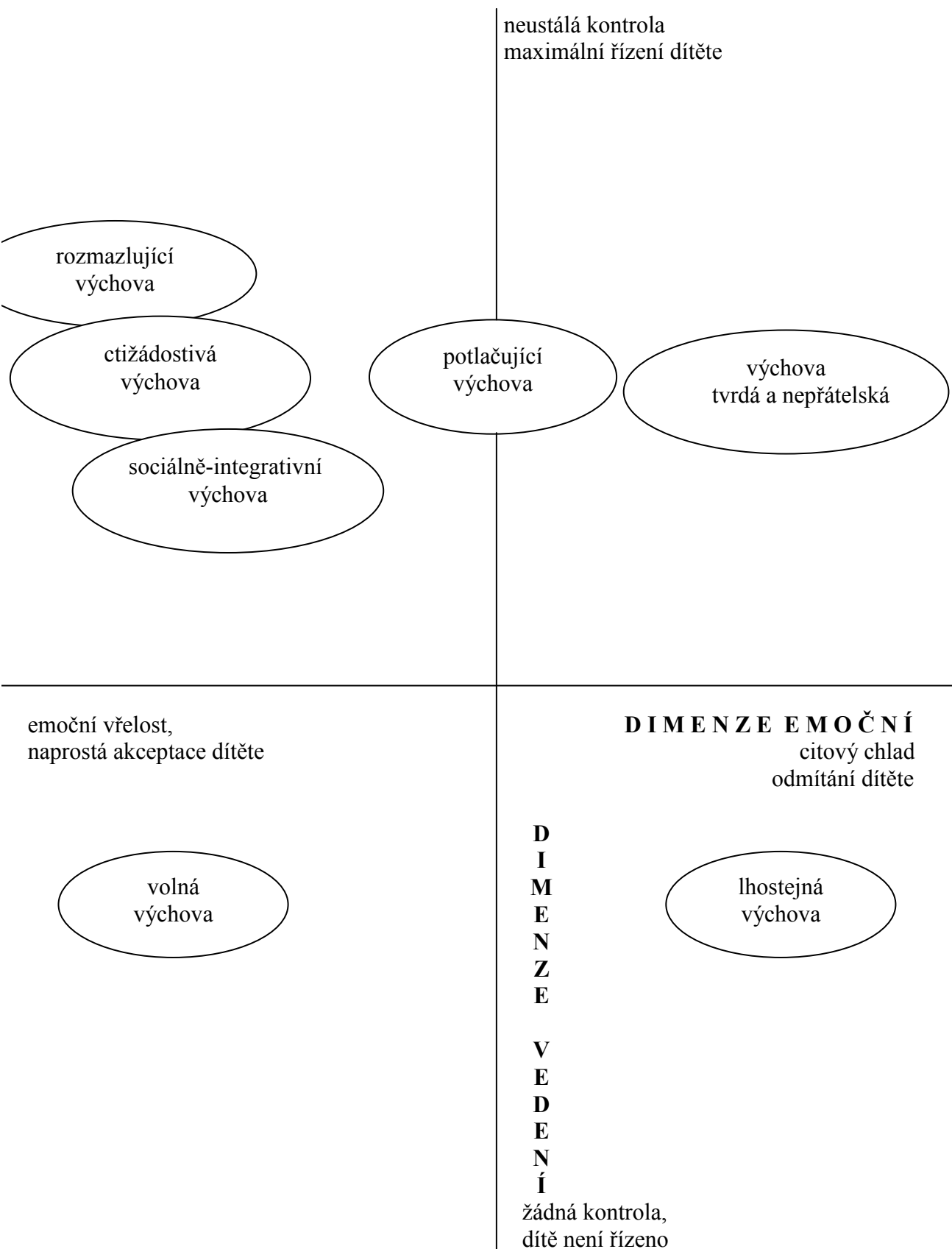
VÁGNEROVÁ, M. *Vývojová psychologie*. Praha: Karolinum, 1999 b. ISBN 80-7184-803-4.

VALIŠOVÁ, A. a kol. *Autorita ve výchově – vzestup, pád nebo pomalý návrat*. Praha: Karolinum, 1999. ISBN 80-7184-857-3.

VYMĚTAL, J. *Úzkost a strach u dětí*. Praha: Portál, 2004. ISBN 80-7178-830-9.

Příloha č. 1

Výchovné styly ve vztahu k vedení a k emoční dimenzi

Věk v době VTOS	věk	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
	počet	1	5	5	12	14	15	8	5	4	4	1

Vzdělání jedince	Z	56
	SOU	15
	J	3
Pobyt ve VZ		48
Zneužívání drog		40
Úplná rodina		40
Rozvod		30
Nová rodina po rozvodu		27
Družské soužití		29
Rozpad		23
Nová rodina po rozpadu		20
Nová rodina celkem		51
Osamělý rodič		1
Osamělý rodič SNR		4
Způsob výchovného řízení	silné	16
	střední	15
	slabé	23
	rozporné	19
Emoční vztah k dítěti	záporný	9
	střední	36
	kladný	28

M – muž, F – žena, Z – základní vzdělání, SOU – vyučen, J – jiné vzdělání, SNR - s novou rodinou

řízení	silné	3	7	6
	střední	1	9	5
	slabé	0	11	12
	rozporné	5	9	5

Příloha č.4: Tabulky hodnot způsobu výchovy

a) předvýzkum

emoční vztah k dítěti		záporný	rozporný	kladný
řízení	silné	2	0	0
	střední	0	1	0
	slabé	0	3	4
	rozporné	1	1	1

b) výzkum

emoční vztah k dítěti		záporný	rozporný	kladný
řízení	silné	1	7	6
	střední	1	8	5
	slabé	0	8	8
	rozporné	4	8	4

Příloha č. 3: Souhrnné tabulky**a) předvýzkum**

Počet zkoumaných osob		13										
Pohlaví	M	12										
	F	1										
Věk v době VTOS	věk	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
	počet	1	2	0	2	3	2	2	0	1	0	0
Vzdělání jedince	Z	11										
	SOU	1										
	J	1										
Pobyt ve VZ		10										
Zneužívání drog		8										
Úplná rodina		9										
Rozvod		6										
Nová rodina po rozvodu		6										
Družské soužití		4										
Rozpad		4										
Nová rodina po rozpadu		4										
Nová rodina celkem		10										
Osamělý rodič		0										
Osamělý rodič SNR		0										
Způsob výchovného řízení	silné	2										
	střední	1										
	slabé	7										
	rozporné	3										
Emoční vztah k dítěti	záporný	3										
	rozporný	5										
	kladný	5										

b) výzkum

Počet zkoumaných osob		61										
Pohlaví	M	59										
	F	2										
Věk v době VTOS	věk	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
	počet	0	3	5	10	11	13	6	5	3	4	1
Vzdělání jedince	Z	45										
	SOU	14										
	J	2										
Pobyt ve VZ		38										
Zneužívání drog		32										
Úplná rodina		31										
Rozvod		24										
Nová rodina po rozvodu		21										
Družské soužití		25										
Rozpad		19										
Nová rodina po rozpadu		16										
Nová rodina celkem		41										
Osamělý rodič		1										
Osamělý rodič SNR		4										
Způsob výchovného řízení	silné	14										
	střední	14										
	slabé	16										
	rozporné	16										
Emoční vztah k dítěti	záporný	6										
	rozporný	31										
	kladný	23										

Příloha č. 2: Tabulky pro sběr dat

List A

Jedinec	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	
Pohlaví	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M	
Věk v době VTOS	19	21	24	16	18	20	23	21	22	20	17	19	22	20	18	
Vzdělání jedince	Z	Z	SOU	Z	Z	SOU	Z	Z	SOU	SOU	Z	Z	SOU	SOU	SOU	
Pobyt v VZ	x	x		x	x			x			x	x	x	x	x	
Zneužívání drog	x								x		x		x			
Úplná rodina	x	x	x			x	x	x			x				x	
	x					x	x								x	
Nová rodina po rozvodu	x		x				x								x	
Družské soužití				x	x				x	x		x	x	x		
Rozpad				x	x					x		x	x	x		
Nová rodina po rozpadu				x	x							x	x	x		
Nová rodina celkem	x		x	x	x		x					x	x	x	x	
Osamělý rodič																
Osamělý rodič SNR																
Způsob výchovného řízení	silné						x		x	N	x					
	střední	x													x	x
	slabé					x	x									
	rozporné		x	x	x				x				x	x		
Emoční vztah k dítěti	záporný									N			x			
	roporný	x		x	x	x	x	x				x			x	x
	kladný		x						x			x				

PŘÍLOHY:

Příloha č. 1: Graf výchovných stylů ve vztahu k vedení a k emoční dimenzi

Příloha č. 2: Tabulky pro sběr dat – list A,B,C,D

Příloha č. 3: Souhrnné tabulky

Příloha č. 4: Tabulky hodnot způsobu výchovy

Příloha č. 5: Souhrnné tabulky hodnot